

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษา เรื่อง “การศึกษาคติการบูชาพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชวัดพระมหาธาตุ วรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช : กรณีดอกไม้มงคลดอกไม้ทอง” ผู้ศึกษาได้นำเสนอเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประวัติและพัฒนาการของพระบรมธาตุเจดีย์ นครศรีธรรมราช

1. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย

ในปี พ.ศ.2544 ปรีชา นุ่นสุข ได้ศึกษาเรื่องประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยไว้ งานวิจัยชิ้นนี้ได้กล่าวว่า ได้ทำการวิจัยเนื่องจากได้ตระหนักว่าคาบสมุทรภาคใต้ของภาคใต้ของประเทศไทย ได้ปรากฏหลักฐานที่กระจัดกระจายอยู่ที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและความรุ่งโรจน์ของพุทธศาสนาด้วยระยะเวลาอันยาวนาน แต่ยังไม่มีการศึกษาวิจัยอย่างเป็นระบบตามหลักวิชาในลักษณะของภาพรวมแต่อย่างใด การดำเนินการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ วัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และอิทธิพลของพุทธศาสนาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย และผลของการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ทำให้มองเห็นภาพรวมของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยได้เป็นครั้งแรก โดยสามารถจัดลำดับช่วงเวลาแห่งพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยได้เป็น 3 ช่วง คือ ช่วงต้น ช่วงกลาง และช่วงปลาย โดยแต่ละช่วงสามารถจัดแบ่งออกเป็นสมัยย่อยตามวัฒนธรรมที่ปรากฏอีกหลายสมัย และได้กำหนดอายุแต่ละสมัยไว้อย่างคร่าว ๆ ดังนี้ (ปรีชา นุ่นสุข 2544 : 2-4)

1.1 ช่วงต้น ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 2 - 12

1.1.1 สมัยโบราณหรือสมัยสัญลักษณ์รุ่นต้น

ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 2 - 8

1.1.2 สมัยหินยานยุคต้น

ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 9 – 12

1.1.2.1 สมัยนิกายมหาสังฆิกะ

ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 9 – 10

1.1.2.2 สมัยนิกายสรราวาสติวาท

ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 – 12

1.2 ช่วงกลาง ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 3 – 19

1.2.1 สมัยหินยานยุคกลางหรือสมัยนิกายเถรวาท

ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 – 16

1.2.2 สมัยมหายาน

ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 – 19

1.3 ช่วงปลาย ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 17- ปัจจุบัน

1.3.1 สมัยนิกายลัทธิกวางศ์หรือสมัยนิกายเถรวาทสิงหล

ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 – 19

1.3.2 สมัยนิกายสยามวงศ์หรือสมัยนิกายเถรวาทสยาม

ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 20 – 23

1.3.3 สมัยนิกายธรรมยุติก

ระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 24 – ปัจจุบัน

จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้ปรากฏหลักฐานว่า พุทธศาสนาได้ปรากฏร่องรอยในดินแดนแห่งนี้ตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 2 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 3 แล้ว

ตลอดระยะเวลาอันยาวนานที่พุทธศาสนาได้เบ่งบานขึ้นในชุมชนทุกหมู่เหล่าในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย จนกลายเป็นศาสนาที่ขี้นยวาทที่สุดบนคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย และส่งผลให้คาบสมุทรแห่งนี้กลายเป็นดินแดนที่พุทธศาสนาดั้งมั่นอย่างสืบเนื่องยาวนานที่สุดแห่งหนึ่งนั้น พุทธศาสนาได้แผ่อิทธิพลเข้าไปผสมกลมกลืนอย่างแนบสนิทอยู่ในกระแสธารทางวัฒนธรรมของคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยหลายด้าน คือ ด้านระบบความเชื่อ ด้านศิลปกรรม และด้านพิธีกรรม ซึ่งเป็นกระแสธารสายหลักที่ดำรงความเป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมของคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ (ปริชา นุ่นสุข 2544 : 4)

2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชและการสถาปนาระบบเมืองสิบสองนักษัตร

ในปี พ.ศ. 2544 ปรีชา นุ่นสุข. ได้ศึกษาและจัดทำวิทยานิพนธ์เรื่องประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช : พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19 ไว้ ได้กล่าวไว้ว่า จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีได้แสดงให้เห็นว่า ในช่วงที่พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายลังกาวงศ์ได้สถาปนาลงอย่างมั่นคงในรัฐตามพรลิงค์ และสถาปนารัฐตามพรลิงค์เป็นรัฐแห่งพุทธศาสนาในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17-19 นั้น นอกจากจะมีการสถาปนาหาดทรายแก้วหรือตัวเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางแห่งรัฐ สืบต่อจากที่ศาสนาพราหมณ์แล้ว รัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์แห่งนี้ ยังมีการสถาปนาชื่อรัฐของตนขึ้นมาอีกชื่อหนึ่ง คือ “ศรีธรรมราช” หรือ “นครศรีธรรมราช” รวมทั้งการสถาปนาราชวงศ์ที่สำคัญราชวงศ์แรกขึ้นปกครองรัฐแห่งพุทธศาสนารัฐนี้ คือ “ราชวงศ์ศรีธรรมโศกราช” อันเป็นชื่อที่สืบสมัญฐานมาจากพระนามของพระเจ้าอโศกมหาราชของอินเดีย ซึ่งทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาพระองค์หนึ่ง พระองค์ทรงสร้างสถูปจำนวนมากมาขุดในดินแดนต่างๆ ในประเทศอินเดีย เพื่อการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าศากยมนีซึ่งพระราชกรณียกิจนี้ได้กลายเป็นประเพณีที่สืบต่อมาสู่รัฐพุทธศาสนาแห่งนี้ด้วย คือ พระเจ้าศรีธรรมโศกราชแห่งรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราช ได้ทรงเจริญรอยตามพระราชกรณียกิจของพระเจ้าอโศกมหาราชนั้นด้วย โดยการทรงสร้างพระมหาสถูปขึ้นประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าศากยมนี ณ หาดทรายแก้ว สถูปดังกล่าว คือ พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐอันศักดิ์สิทธิ์นี้ (ปรีชา นุ่นสุข 2544 : 430)

นอกจากนี้ ตำนานประวัติศาสตร์ของรัฐนี้ยังได้สะท้อนให้เห็นว่า พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชหรือศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ ยังเป็นบ่อเกิดของการสถาปนาระบบเมืองขึ้นของรัฐนี้ที่เรียกว่าระบบ “เมืองขึ้น 12 นักษัตร” ซึ่งราชวงศ์ศรีธรรมโศกราช ซึ่งเป็นผู้ปกครองนครศรีธรรมราชอย่างยาวนานได้สถาปนาขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 เช่นเดียวกันโดยให้เมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางของเมืองเหล่านั้น เมืองเหล่านี้มีหน้าที่สำคัญ คือ การสร้างและการบำรุงศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ (ปรีชา นุ่นสุข 2544 : 431)

เมือง 12 นักษัตรได้แก่ ปิซวดตั้งเมืองสายถือตราหนูหนึ่ง ปิจลูเมืองตานีถือตราโคหนึ่ง ปิจาลเมืองกะลันตันถือตราเสือหนึ่ง ปิเถาะเมืองปาหังถือตรากระต่ายหนึ่ง ปิมะโรงเมืองไพรถือตรางูใหญ่หนึ่ง ปิมะเส็งเมืองพัทลุงถือตรางูเล็กหนึ่ง ปิมะเมียบเมืองตรังถือตราม้าหนึ่ง ปิมะแม

เมืองชุมพรถือตราแพะหนึ่ง ปิวอกเมืองปันทายสมอถือตราลิงหนึ่ง ปีกุนเมืองกระถือตราหมูหนึ่ง (ปริชา นุ่นสุข 2544 : 431)

พระยาศรีธรรมมาโศกราชได้ทรงสร้างเมืองขึ้น 12 นักษัตริย์ ขึ้นเป็นบริวารรายรอบศูนย์กลางของรัฐหรือเมืองนครศรีธรรมราชหรือหาดทรายแก้วอันศักดิ์สิทธิ์ โดยมีพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐนี้ และยังให้เมือง 12 นักษัตริย์ มีหน้าที่สร้างสรรค์และทำนุบำรุงพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช จึงส่งผลให้หัวเมืองใหญ่น้อย มีความผูกพันกันอย่างใกล้ชิดกับศูนย์รวมแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ และก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรมที่มีศูนย์รวมแห่งความศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวเป็นศูนย์กลาง ทำให้ความเชื่อเกี่ยวกับพระบรมธาตุองค์นี้และนิยายลี้ลับวสันต์แพร่กระจายอย่างกว้างขวางในรัฐนี้ และเป็นความเชื่อที่มีการสืบทอดกันมาอย่างยาวนาน ดังที่ยังปรากฏว่าพุทธศาสนิกชนในบริเวณส่วนปลายของคาบสมุทรลาวยังคงเดินทางมาจาริกแสวงบุญและอุทิศถวายสิ่งของเป็นพุทธบูชาแด่พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชสืบทอดกันมาตราบจนกระทั่งปัจจุบันนี้ (ปริชา นุ่นสุข 2544 : 433-424)

3. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพระบรมธาตุเจดีย์และพระสถูปเจดีย์

ในปี พ.ศ.2523 ปริชา นุ่นสุข ได้เรียบเรียงเรื่องวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร ในหนังสือ รัตนธัมมอนุสรณ์ ผลงานชิ้นนี้ได้กล่าวว่าเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองที่มีวัดมาก และวัดเก่าแก่คู่บ้านคู่เมือง คือ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร ซึ่งเป็นพระอารามหลวงชั้นเอก และในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร มีโบราณสถานโบราณวัตถุที่สำคัญอยู่มากมาย และโบราณสถานที่สำคัญที่สุด คือ “พระบรมธาตุเจดีย์” อันเป็นเจดีย์ใหญ่ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ อันเป็นที่เคารพสักการะของพุทธศาสนิกชนทั่วไป และผลงานชิ้นนี้ยังได้กล่าวถึงประวัติของวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร โดยการสันนิษฐานโดยอาศัย “ตำนานพระบรมธาตุเมืองนครศรีธรรมราช” “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช” และหลักฐานทางโบราณคดี โดยเฉพาะศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ และโบราณสถานประกอบกัน จึงสันนิษฐานประวัติความเป็นมาของวัดนี้ได้ว่า วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร เป็นวัดที่กษัตริย์ศรีธรรมมาโศกราชแห่งอาณาจักรนครศรีธรรมราชทรงสร้างในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกับการสร้างเมืองนครศรีธรรมราช จากนั้น จึงมีการสร้างเพิ่มเติมและบูรณะโบราณวัตถุสถานภายในวัดนี้ต่อกันมาเป็นลำดับ โดยองค์พระบรมธาตุเจดีย์มีประวัติความเป็นมาว่า แต่เดิมนั้นรูปทรงของพระบรมธาตุเจดีย์ไม่ได้เป็นอย่างทุกวันนี้ ที่เห็นนี้เป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นใหม่เพื่อครอบองค์เจดีย์เก่าไว้ สำหรับพระเจดีย์องค์เดิมที่อยู่ภายในนั้น สร้างตามความเชื่อพุทธศาสนาฝ่ายมหายานในสมัยศรีวิชัยประมาณ พ.ศ. 1300 พระบรมธาตุองค์เดิมจึงสร้างแบบสถาปัตยกรรมศรีวิชัย รูปแบบจึงคล้ายคลึงพระบรมธาตุไชยา ครั้นถึงศรีวิชัยตอนปลายประมาณ พ.ศ. 1700 พุทธศาสนิกชน

มากในลังกา คังนั้นไทย พม่า และมอญจึงส่งพระภิกษุไปศึกษาพระธรรมวินัยที่ลังกา พระภิกษุสงฆ์จากเมืองนครนี้เองที่ไปศึกษาคังกล่าว เมื่อพระภิกษุเหล่านั้นกลับมานครใน พ.ศ. 1770 ก็ชักชวนพระภิกษุชาวลังกามาตั้งคณะสงฆ์ที่เมืองนคร เรียกว่า “พุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์” ภายนั้นพระบรมธาตุของเมืองนครองค์เดิมกำลังชำรุดทรุดโทรมมาก ภิกษุชาวลังกาจึงมาช่วยกันซ่อมแซมให้เป็นไปตามแบบสถาปัตยกรรมลังกา โดยก่อสร้างแบบลังการอบเจดีย์องค์เดิม และงานชิ้นนี้ยังได้บอกถึงรูปพรรณสัณฐานของพระบรมธาตุเจดีย์โดยละเอียดอีกด้วย นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงโบราณสถานในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหารดังต่อไปนี้ คือ วิหารพระม้า วิหารเขียน วิหารโพธิ์ลังกา วิหารสามจอม วิหารพระแอด วิหารทับเกษตร วิหารคดหรือพระระเบียง วิหารธรรมศาลา พระวิหารหลวง เจดีย์รอบองค์พระบรมธาตุเจดีย์ วิหารโพธิ์พระเดิม พระพุทธบาทจำลองศาลาศรีพุทธิสาร พระศรีมหาโพธิ์ และประตูดุยวาราช นอกจากนี้ยังกล่าวถึงพระพุทธรูปสำคัญมงคลเมืองในวัด, ลำดับเจ้าอาวาสวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร, การบริหารงานของวัดมหาธาตุวรมหาวิหาร, สิ่งก่อสร้างหรือซ่อมแซมในวัด, การจัดการศึกษาในวัด, การเผยแพร่ธรรมแก่ชาวบ้านและชาวชน, การสมโภชพระบรมธาตุประจำปี, การแห่ผ้าขึ้นธาตุ และประเพณีตักบาตรรูปเทียน เป็นต้น (ปริชา นุ่นสุข. 2523 : 33-80)

ในปี พ.ศ.2521 ปริชา นุ่นสุข ได้เรียบเรียงเรื่องวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร ในหนังสือเรื่องนครศรีธรรมราช ผลงานชิ้นนี้กล่าวโดยรวมถึงเมืองนครศรีธรรมราช และมีส่วนที่กล่าวถึงวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร คือ กล่าวว่าเป็นวัดคู่บ้านคู่เมือง และเป็นที่ยู่อักกันคั้งในเมืองนครและหัวเมืองปักษ์ใต้ รวมทั้งทั่วทุกภาคของประเทศไทย และมีโบราณสถานที่สำคัญที่สุด คือ พระบรมธาตุเจดีย์ซึ่งเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุอันเป็นที่เคารพสักการะของพุทธศาสนิกชนทั่วไป และกล่าวว่าวัดพระมหาธาตุเป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิด “วรมหาวิหาร” และอยู่ ภายในเขตกำแพงเมืองโบราณ ปัจจุบันมีถนนราชดำเนินตัดผ่าน ตั้งอยู่ในเขตตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช และผลงานนี้ได้กล่าวถึงวัดในสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2458 ว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพรกรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ อุปราชปักษ์ใต้ทรงอาราธนาพระสงฆ์จากวัดเพชรจริก ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของวัดพระมหาธาตุมาดูแลรักษาวัด โดยประจำอยู่ที่วัดตามพระราชดำริของรัชกาลที่ 6 ซึ่งเสด็จประพาสเมืองนคร ในครั้งนั้นพระองค์เสด็จวัดพระมหาธาตุ ได้ทรงเห็นว่าวัดนี้ไม่มีพระสงฆ์ประจำอยู่ จึงทรงมีพระราชดำริว่าควรจะมีพระสงฆ์ประจำที่วัด และในปีที่เสด็จประพาสเมืองนคร (เมื่อ พ.ศ. 2458) นี้เองพระองค์ก็ได้พระราชทานนามวัดพระมหาธาตุว่า “วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร” เมื่อมีพระสงฆ์ประจำอยู่ก็ทำให้มีการดูแลรักษา ซ่อมแซม บูรณะวัดกันอย่างสม่ำเสมอและทั่วถึง และยังได้กล่าวถึงลำดับเจ้าอาวาสของวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหารอีกด้วย (ปริชา นุ่นสุข 2521 : 443-454)

ผลงานนี้ได้กล่าวว่ปัจจุบันนี้วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาของเมืองนครและเมืองใกล้เคียง ทุกปีมีภิกษุสามเณรมาบวชและจำพรรษาที่วัดนี้เป็นจำนวนมาก วัดจึงแบ่งการปกครองพระสงฆ์ออกเป็นคณะเหนือและคณะใต้ แต่ละคณะมีรองเจ้าอาวาสและผู้ช่วยเจ้าอาวาสเป็นผู้ปกครอง ในด้านศาสนสมบัติแต่เดิมจังหวัดเป็นผู้ควบคุม ทั้งในการเบิกจ่ายก็ขึ้นกับจังหวัดด้วย ต่อมาวัดเห็นว่าเป็นการไม่สะดวกในด้านการพัฒนาวัด จึงขอโอนอำนาจมาจัดการเองโดย ตั้ง คณะกรรมการขึ้นมาดำเนินการเรียกว่า “คณะกรรมการจัดประโยชน์วัดพระมหาธาตุ” มีเจ้าอาวาสเป็นผู้บังคับบัญชา ภายใต้ระเบียบแห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ กฎกระทรวง และกฎหมายอาศรมาคม ส่วนการศึกษาสำหรับภิกษุสามเณรและศิษย์วัดนั้น แต่เดิมจัดตามแบบเก่า ต่อมาได้ตั้งสำนักเรียนนักรธรรมและบาลีขึ้น ก็คือโรงเรียนปริยัติธรรมนั่นเอง ได้เปิดสอนนักรธรรมแก่ฆราวาสทั่วไปและแก่ภิกษุจากวัดธรรมยุติกนิกาย เช่น วัดมเหยงคณ์ วัดท่าโพธิ์ และวัดศรีทวี เป็นต้น โรงเรียนนี้ในบางคราวก็จัดเป็นที่พักของพระสงฆ์และฆราวาสเป็นครั้งคราวตามโอกาส นอกจากนี้ยังได้ตั้งโรงเรียนสำหรับศิษย์วัดด้วย ทุกวันนี้คือ โรงเรียนวัดพระมหาธาตุ สังกัดกรมสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ในด้านการเผยแพร่พระพุทธศาสนาที่ส่งเสริมมิได้ขาด (ปริชา นุ่นสุข 2521 : 455-462)

ในปี พ.ศ.2530 ปริชา นุ่นสุข ได้ศึกษาและแต่งเรื่อง พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ผลงานชิ้นนี้ได้กล่าวถึง ต้นแก้วของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช, ความเป็นมาของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช, อิทธิพลด้านสถาปัตยกรรมของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช, สภาพความมั่นคงแข็งแรงของฐานรากและองค์พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช, พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชกับวัฒนธรรม, พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชกับวรรณกรรมนุขปาฐะ และพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชกับเครื่องสักการะ เป็นต้น ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้ (ปริชา นุ่นสุข 2530 : 1-56)

พระพุทธศาสนาได้เกิดขึ้นในชมพูทวีปหรือประเทศอินเดียในปัจจุบันนี้ นับตั้งแต่พระพุทธองค์ทรงอุบัติและสั่งสอนเวไนยสัตว์สี่ปมาตราจนเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว เหล่าสาวกต่างก็พากันเผยแผ่ขยายพุทธอาณาจักรให้แผ่กว้างไพศาลขึ้นกว่าเดิม ศาสนาพุทธจึงดำรงอยู่ในอินเดียต่อมาอีกหลายศตวรรษ มีกษัตริย์อินเดียหลายองค์ทรงนับถือพระพุทธศาสนา จึงส่งเสริมให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายยิ่งขึ้น แต่ความไม่จริงก็ได้เกิดขึ้นกับพระพุทธศาสนาในอินเดีย ครั้งหนึ่งเคยรุ่งโรจน์มีความมั่นคงในมรดกทางศาสนา แต่ต่อมากลับโรยราปรากฏเพียงซากของมรดกทางศาสนาอย่างเกลื่อนกล่น ดังที่ปรากฏในตอนหนึ่งของบันทึกของพระภิกษุจีนเหียนจิ่ง ซึ่งเดินทางเข้าไปศึกษาพระพุทธศาสนาที่มหาวิทาลัยนาลันทา แคว้นมคธในอินเดียในระหว่าง พ.ศ. 1173 – 1187 ว่าโบราณสถานโบราณวัตถุทางพุทธศาสนาถูกทำลายเสียหายยับเยิน นับตั้งแต่

สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งครองราชย์ พ.ศ. 269 – 312 เป็นต้นมานั้น รกร้างปรักหักพังจนแทบหมดสิ้น จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏในขณะนี้ อาจจะกล่าวได้ว่าสถูปเจดีย์เป็นอนุสรณ์สถานที่มีความเป็นมาอันยาวนาน นับตั้งแต่อินเดียโบราณ และได้นำมาใช้เป็นศาสนสถานทางพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง โดยมีต้นเค้าจากสถูปสาญจิ ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 293 เป็นสถูปที่ก่อสร้างด้วยอิฐ ภายหลังมีการเพิ่มเติมโดยใช้ศิลาหุ้มไว้และได้ตั้งเสาอิฐไว้ข้างหน้าสถูปด้วย ในระยะต่อมาสถูปเจดีย์ได้วิวัฒนาการไปจากสถูปสาญจิโดยความต่อเนื่องมาตามยุคสมัย พร้อมกับการแพร่กระจายสู่ดินแดนและวัฒนธรรมข้างเคียงคู่ไปกับคติความเชื่อทางพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นศิลปวัฒนธรรมลังกาหรือพุกาม ซึ่งได้สืบทอดวัฒนธรรมสู่ดินแดนในสยามประเทศอีกต่อหนึ่งพร้อม ๆ กับวัฒนธรรมอินเดียอันเป็นแม่แบบ (ปริชา นุ่นสุข 2530 : 1-2)

ส่วนในประเทศศรีลังกานั้น สถูปเจดีย์มีลักษณะพิเศษแตกต่างไปจากศิลปะแบบปาละ – เสนะ ซึ่งเป็นศิลปะในราวพุทธศตวรรษที่ 14 – 18 โดยเฉพาะในแคว้นเบงกอลของอินเดีย และศิลปะอินเดียรุ่นหลัง ๆ คือ มีลักษณะองค์ระฆังใหญ่ มีบัลลังก์ มียอดฉัตรที่แปลงเป็นลูกแก้ว และองค์ระฆังเหมือนกับโอคว่ำหรือขันคว่ำ โดยความเป็นจริงลังกาก็ได้แบบของสถูปเจดีย์ไปจากอินเดีย โดยได้รับไปตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช และปรากฏว่าศิลปะแบบอมราวดีราวพุทธศตวรรษที่ 7 – 9 จากภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดียเข้าไปรุ่งโรจน์อยู่ในลังกา จนทำให้ศิลปะลังกาในรุ่นนั้นมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับศิลปะแบบอมราวดีมาก ในช่วงนั้นศูนย์กลางการปกครองและศิลปวัฒนธรรมของลังกาอยู่ที่เมืองอนูราชปุระอันเป็นเมืองหลวง ส่วนสถูปที่มีทรงระฆังใหญ่ของลังกาสมัยไปโลนารูระ เมืองหลวงระยะที่สองก็คงจะเป็นสถูปเก่าแก่ที่วิวัฒนาการมาจากสถูปสมัยพุทธศตวรรษที่ 3 ครั้งที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้แพร่อิทธิพลศิลปะทางพุทธศาสนานิกายหินยานของอินเดียเข้ามา แล้วแบบของสถูปในลังกาก็คงหยุดการวิวัฒนาการเพียงแค่นั้น ลังกาจึงคงทำหน้าที่ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและถ่ายทอดรูปแบบทางศิลปะของสถูปแบบนี้ไปยังดินแดนต่าง ๆ โดยเฉพาะนครศรีธรรมราช ซึ่งในระยะนั้นคงจะเรียกนครศรีธรรมราชว่า “ตามพวลิงค์”

จากการศึกษาความเป็นมาของพระบรมธาตุเจดีย์ ได้ทำการศึกษาภาคเอกสารในพระนิพนธ์ไตรปิฎก ซึ่งแต่เดิมส่วนหนึ่งของเอกสารโบราณนี้มักเรียกกันว่า “ตำนานพระบรมธาตุเมืองนครฉะบับกลอนสวด” (ปริชา นุ่นสุข 2530 : 2-6)

“พระนิพนธ์ไตรปิฎก” ตีพิมพ์ครั้งแรกโดยเรียกชื่อ “ตำนานพระบรมธาตุเมืองนครฉะบับกลอนสวด” เมื่อ พ.ศ. 2460 ตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์อธิบายไว้ในคำนำในการพิมพ์ครั้งนั้น สำหรับ “ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช” ฉบับร้อยแก้ว ได้ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2471 ในการพิมพ์ครั้งนั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ได้ทรงพิมพ์คำอธิบายไว้บางตอนด้วย และ “ตำนานพระธาตุเมือง

นครศรีธรรมราช” ส่วนวันนี้ได้รับการตีพิมพ์ซ้ำหลายครั้งในต่างกรรมต่างวาระกันตราบนาน
ปัจจุบันนี้ แม้ว่าจะมีการกล่าวกันว่าได้มีการค้นพบเรื่องนี้อีกหลายสำนวน แต่ไม่ค่อยมีการตีพิมพ์
เผยแพร่ (ปริชา นุ่นสุข 2530 : 6-8)

จากเอกสารที่กล่าวมาสามารถประมวลได้ว่าการกำเนิดของพระบรมธาตุเจดีย์
นครศรีธรรมราชขึ้นอยู่กับพระพุทธประวัติอย่างเหนียวแน่น กล่าวคือ ในตอนต้นของเรื่องได้กล่าว
ถึงการประสูติของพระพุทธองค์ แล้วดำเนินเรื่องมาตามลำดับความในพระพุทธประวัติ จบจบจน
พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน จากนั้นจึงกล่าวถึงการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ และการ
ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ณ ที่ต่าง ๆ ทั้งบนสวรรค์ ในโลก และนาลพิภพ ต่อมาพระเจ้า
อชาตศัตรูได้นิมนต์ให้พระมหากัสสปะไปอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุมารวมไว้ในที่เดียวกัน
โดยรับสั่งให้ขุดหลุมฝังไว้ ณ นครราชคฤห์ในชมพูทวีป แล้วผูกภาพยนตร์ไว้รักษา (ปริชา นุ่นสุข
2530 : 8-10)

เมื่อศักราช 224 พระยาโสกราชหรือศรีธรรมโสกราช แห่งนครอินทปัตถ์ในชมพูทวีป
ได้โปรดให้ขุดพระบรมสารีริกธาตุนั้นแจกจ่ายไปยังนครต่าง ๆ ทั้ง 84,000 นคร

ส่วนพระเกษมมหาเถระได้บังกายเข้าไปในกองเพลิงในวันถวายพระเพลิงพระพุทธ
ศรีระ แล้วอัญเชิญพระทันตธาตุออกไปถวายพระเจ้าสิงหาราชแห่งนครป่าหมาก ซึ่งต่อมาเรียกนครนี้
เป็น “ทนบุรี” หรือ “ทนบุรี” เป็นเหตุให้กษัตริย์เมืองต่าง ๆ ยกทัพมาแย่งพระทันตธาตุจากพระเจ้า
สิงหาราชมิได้ขาด พระเจ้าสิงหาราชทรงอ้างเอาพระพุทธคุณมาปกป้องรักษาพระองค์ จึงทรงชนะศึก
ทุกครั้ง แต่ในครั้งสุดท้ายเข้าศึกได้รวมตัวกัน โดยกษัตริย์หนุ่มห้าพระองค์เข้าประชิดเมือง ด้วยทรง
หวังจะแย่งพระทันตธาตุเช่นเดียวกัน พระเจ้าสิงหาราชทรงคาดการณ์ว่าหากที่จะเอาชนะได้ จึงรับสั่ง
ให้พระราชธิดา คือ พระนางเหมชาลาและพระราชโอรส คือ เจ้าชายทนต์กุมารอัญเชิญพระ
ทันตธาตุลงกำปั่นหนีไปลังกา เพื่อถวายพระทันตธาตุแด่พระเจ้าลังกา เพราะได้มาทูลขอหลายครั้ง
แล้ว แต่พระเจ้าสิงหาราชมิได้ประทานไป ในที่สุดการณ์เป็นไปดังที่พระองค์ทรงคาดไว้ คือ พระเจ้า
สิงหาราชสวรรคตในการศึกครั้งนี้ พระนางเหมชาลาและเจ้าทนต์กุมารลงเรือกำปั่นไปลังกา โดย
ซ่อนพระทันตธาตุไว้ในเกศาของพระนางเหมชาลา แต่เรือกำปั่นแตกเพราะถูกพายุ ทั้งสองได้ขึ้นฝั่ง
ณ หาดทรายแก้ว แล้วฝังพระทันตธาตุไว้ ณ ที่นั้น ท้าวนาครได้มาพบพระทันตธาตุที่ฝังไว้ ณ ที่นั้น จึง
อัญเชิญไปยังกรุงนาคา พระมหาเถรพรหมเทพได้ไปอัญเชิญกลับมาคืนแก่สองกุมาร สองกุมารได้
อัญเชิญพระทันตธาตุนั้นต่อไปยังลังกาโดยเรือกำปั่นของพ่อค้าที่ผ่านมา ขณะเดินทางท้าวนาครได้
บันดลให้เรือถูกพายุเพราะหมายจะแย่งพระทันตธาตุอีก แต่พระมหาเถรพรหมเทพมาปราบได้ ทำ
ให้เรือกำปั่นเดินทางถึงลังกาด้วยสวัสดิภาพ เมื่อขึ้นฝั่งแล้วพระนางเหมชาลาและพระทนต์กุมารได้
เข้าเฝ้าพระสังฆราชแห่งลังกา ณ โลหปราสาท พระสังฆราชจึงจัดให้พักที่นั่น ตกตอนกลางคืน

พระทันตธาตุได้แผ่ฉัพพรรณรังสี ทำให้พระสังฆราชทราบข้อเท็จจริงโดยตลอด จึงมีพุทธภิกษาให้เจ้าณเรซึ่งสำเร็จพระอรหันต์ไปกราบบังคมทูลให้กษัตริย์ลังกาทราบ พระเจ้าทศคามนุณี ซึ่งอาจจะหมายถึงพระเจ้า “ทกุฐคามณี” กษัตริย์แห่งลังกา ซึ่งครองกรุงอนูราชปุระระหว่างพุทธศักราช 382 - 406 ได้เสด็จมารับพระทันตธาตุ ณ โลหปราสาท แล้วอัญเชิญไปประดิษฐาน ณ พระบรมมหาราชวัง จากนั้นจึงทรงสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ขึ้นประดิษฐานพระทันตธาตุและรับสั่งให้ผูกภาพนครร์รักษาไว้ (ปริชา นุ่นสุช 2530 : 11)

พระเจ้าทศคามนุณีทรงทราบในพระพุทธทำนายว่าในศักราช 700 เศษ พระเจ้าธรรมโสกราชแห่งหาคทรายแก้วจะทรงแจกพระบรมสารีริกธาตุ จึงรับสั่งให้เจ้าณเรไปอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุ 2 ทะนานมาจากท้าวเนคา ประทานให้พระนางเหมชาลา เจ้าทนทกุมาร พระราชครู และบริวารอัญเชิญไปประดิษฐาน ณ หาคทรายแก้ว พร้อมด้วยเครื่องพุทธบูชามากมาย และทรงมีพระราชสารไปยังกษัตริย์ทั้งห้าแห่งทนบุรีเพื่อฝากฝังสองกุมารด้วย เมื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุไว้ ณ หาคทรายแก้วและผูกภาพนครร์ไว้รักษาด้วยแล้ว พระนางเหมชาลาและคณะก็เดินทางต่อไปยังทนบุรี (ปริชา นุ่นสุช 2530 : 11-12)

พระเจ้าศรีธรรมโสกราชแห่งเมืองเอวราช หรืออวดี หรือสวัศดิราช พร้อมด้วยพระนันทราชา พระอนุชาได้ทรงอพยพผู้คนหนีไข้ห่าลงมาทางใต้ มาตั้งถิ่นฐานที่เขาชวาปราบ เวียงสระเขาวัง และลานตะกา หรือลานสกา และหาคทรายแก้ว ตามลำดับ แม้จะทรงอพยพผู้คนหนีไข้ห่าบ่อยครั้งก็ไม่สามารถหนีไข้ห่าได้ จนต้องทำพิธีทำ “เงินตรา นโม” เพื่อแก้ไข้ห่าตามคำของพระอรหันต์ เมื่อทรงแก้ไข้ห่าได้สำเร็จก็รับสั่งให้เตรียมการขุดหา พระบรมสารีริกธาตุ ณ หาคทรายแก้ว โดยมีเจ้ากาภาษาจากเมืองโรมพิสัยเป็นผู้ช่วยเหลือในการแก้ภาพนครร์ ซึ่งเฝ้าอยู่ที่ตึกอันเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ นอกจากนี้เทวดาและท้าวเนคาได้ช่วยในการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุและสร้างเมือง ณ หาคทรายแก้วจนสำเร็จ (ปริชา นุ่นสุช 2530 : 12-13)

ในการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชของพระเจ้าศรีธรรมโสกราชนั้น ได้มีหัวเมืองน้อยใหญ่ทั้งมวลมาช่วยเหลือ หากเมืองใดมาไม่ทันการก่อสร้างก็ได้ฝังสมบัติที่นำมาเป็นพุทธบูชาไว้ตามที่ต่าง ๆ โดยทั่วไป นอกจากนี้พระเจ้าลังกาและเจ้าเมืองหงสาวดีได้มาช่วยด้วย เพราะเห็นว่าเป็นพระญาติกัน ฝ่ายพระเจ้าลังกานั้นได้มาช่วยเหลือ เพราะทรงทราบจากพระพุทธทำนายว่าในศักราช 700 เศษ พระเจ้าศรีธรรมโสกราชแห่งหาคทรายแก้วจะทรงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุและสร้างพระบรมธาตุเจดีย์อีกโสดหนึ่งด้วย (ปริชา นุ่นสุช 2530 : 13)

จากการที่พระเจ้าศรีธรรมโศกราชทรงสร้างพระบรมธาตุเจดีย์สำเร็จ เป็นเหตุให้มีหัวเมืองน้อยใหญ่มากมายมาขึ้นในรูปของเมือง 12 นคร

ส่วนวิธีที่ใช้ในการก่อสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ที่หาดทรายแก้วเพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่เจ้ากาภภาษาให้ขุดและอัญเชิญออกมาจากตึกที่มีกาฬอยู่ ณ นั้น เอกสารโบราณเหล่านี้ส่วนใหญ่กล่าวไว้ตรงกัน คือ เมื่อได้ภูมิชัยแล้วเจ้ากาภภาษาให้ขุดหลุมขนาดกว้างยาวและลึกเท่ากัน คือ 8 วา รองพื้นด้วยศิลาขนาดใหญ่อย่างมั่นคง ทำสระลูกหนึ่งด้วยปูนเพชร ขนาดกว้างและลึก 2 วา เอาสิ่งต่าง ๆ ที่กษัตริย์ตั้งเกล้าถวายมาแต่ต้น คือ แม่ขันที่บรรจุน้ำพิষণญาณ และมิเรอสำเภาทอง ซึ่งบรรจุมอบพระบรมสารีริกธาตุลอยในแม่ขันนั้นลอยลงในสระ นำเครื่องพุทธรูปขาลงไปวางไว้ให้หามคุ่มที่บรรจุทองคำขนาดคุ่มละ 38 คนหาม ลงไปทั้ง 4 คุ่ม วางไว้ที่มุมสระมุมละใบ เจ้ากาภภาษาอุทิศว่าอย่าให้น้ำในสระเหือดแห้ง รูปเทียนดอกไม้ย่ำสูญหาย ขอให้ยืนยงอยู่จนศักราช 5,000 เจ้ากาภภาษาผูกภาพขนครด้วยเวทมนตร์คาถาเป็นอักษร, คน, ครุฑ, นาค, สิงห์, โค, ม้า และช้าง เป็นต้น เมื่อผูกภาพขนครตามคำราแล้วเจ้ากาภภาษาก็ขึ้นมา ให้วัดออกไปจากฐานนั้นข้างละ 8 วา ขุดลึกลงไป 4 วาครึ่ง ปักศิลาอย่างมั่นคง คือ ลึก 6 วา ทั้ง 8 ด้าน ระหว่างศิลาแต่ละต้นให้ก่ออิฐสูง 4 วา ระหว่างเสาศิลาแต่ละด้านกับสระให้เรียบอิฐ ถัดจากเสาศิลาออกไปเรียบอิฐอย่างเรียบร้อยทุกด้าน ท้องค์พระบรมธาตุเจดีย์ ถัดจากองค์ปรางค์ขึ้นไปใช้ศิลาอย่างแข็งแรง ถัดจากประทุมโกศขึ้นไปใช้เหล็กอย่างมั่นคงจนสุดยอด พระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้สูง 1 เส้น 15 วา 3 สอก ภายในบรรจุด้วยแก้วแหวน เงิน ทองนาาชนิดที่มีผู้นำมาบูชา ที่ยอดประดับด้วยดวงแก้วที่พิณานาคเขย่นามานุชาพระบรมสารีริกธาตุ ส่วนพรานสุรีเก็บมาถวายพระเจ้าศรีธรรมโศกราช ข้างนอกใช้ ปูนฉาบพระอรหันต์ยืนไหว้รอบพระบรมธาตุทั้งแปดทิศ ทิศละองค์ แล้วที่อาสน์ของพระธาตุเจดีย์ทำเป็นข้างล่อหัว จากนั้นจึงทำบันไดขึ้นสู่พระเจดีย์นั้น ส่วนหัวเมืองน้อยใหญ่ได้ช่วยกันสร้างเสริมเจดีย์พระพุทธรูป และวิหารต่าง ๆ มาโดยลำดับ (ปริชา นุ่นสุข 2530 : 14-16)

การศึกษาทางด้านโบราณคดีเกี่ยวกับพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชยังมีน้อยจนยากที่จะกล่าวถึงพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้ในทางโบราณคดี จึงมักจะออกมาในรูปของข้อสันนิษฐานเป็นส่วนใหญ่ เมื่อ พ.ศ. 2469 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงมีพระดำริไว้ว่าพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช องค์เดิมที่วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหารนครศรีธรรมราชนั้นเป็นศิลปะสมัยศรีวิชัย มีอายุระหว่างพุทธศักราช 1200 – 1400 ทรงสันนิษฐานว่าเป็นศิลปะที่สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนาเถรวาทนิกายาน โบราณสถานในสมัยศรีวิชัยมักจะมีรูปทรงเป็นมณฑปมีหลังคาเป็นสอป และใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ได้แก่ พระบรมธาตุที่อำเภอไชยา และพระบรมธาตุเจดีย์องค์เดิมที่นครศรีธรรมราช เป็นต้น (ปริชา นุ่นสุข 2530 : 17-18)

ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงมีพระดำริว่า พระบรมธาตุเจดีย์ นครศรีธรรมราชองค์ปัจจุบันมีลักษณะคล้ายกับสถูปเจดีย์กิริเวหระ ในเมืองโปโลนนารูวะของประเทศศรีลังกา ซึ่งสถูปเจดีย์ดังกล่าวสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าปราคัมมาพุทธมหาราช ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 (ปรีชา นุ่นสุข 2530 : 19-21)

รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม ได้กล่าวถึงพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ว่ามีประวัติความเป็นมาอันยาวนาน ได้รับอิทธิพลของพระสถูปเจดีย์แบบลังกา น่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ในสมัยที่เมืองนครศรีธรรมราชยังเป็นราชธานีของภาคใต้อยู่ ลักษณะของพระเจดีย์ในระยะแรก ๆ นั้น เป็นสถูปเจดีย์ทรงกลม ตั้งอยู่บนฐานทักษิณสี่เหลี่ยม มีเจดีย์เล็กประดับที่มุมทั้งสี่ และรอบ ๆ ฐานประดับด้วยซ่างโผล่หัวออกมานอกซุ้ม พระเจดีย์นี้เป็นสัญลักษณ์ของความเจริญ รุ่งเรืองของเมืองนครศรีธรรมราช เพราะได้กลายเป็นแบบอย่างให้แก่พระสถูปเจดีย์อีกหลายองค์ ซึ่งสร้างขึ้นมาในสมัยหลัง ๆ จนทุกวันนี้ พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชกลายเป็นเจดีย์ที่ส่งอิทธิพลในทางสถาปัตยกรรมไปยังเจดีย์ในเขตต่าง ๆ ทางภาคกลางและภาคเหนือของประเทศไทย ในด้านอิทธิพลด้านสถาปัตยกรรมของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช กล่าวเฉพาะพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชองค์ปัจจุบันมีหลักฐานทางโบราณคดีเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า ได้ให้อิทธิพลทางสถาปัตยกรรมแก่พระสถูปเจดีย์ทรงลังกาทั้งมวลในภาคใต้ เช่น สถูปเจดีย์ที่วัดพะโคะ อำเภอ สทิงพระสถูปเจดีย์ที่วัดจะทิ้งพระ อำเภอสทิงพระและสถูปเจดีย์ที่วัดเจดีย์งาม อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา และสถูปเจดีย์ที่วัดตะเข็บ ตำบลบางแก้ว อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง เป็นต้น ส่วนในภาคกลาง นอกจากสถูปเจดีย์หลายองค์ในพระนครศรีอยุธยาจะได้รับอิทธิพลจากพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชแล้ว สถูปเจดีย์อีกหลายองค์ในกำแพงเพชรและสุโขทัยก็ได้รับอิทธิพลจากพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้ เช่น สถูปเจดีย์วัดช้างรอบ อำเภอเมือง จังหวัดกำแพงเพชร สถูปเจดีย์ที่วัดช้างล้อม อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย และสถูปเจดีย์ช้างล้อม วัดสรศักดิ์ อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย เป็นต้น ในทำนองเดียวกัน สถูปเจดีย์หลายองค์ในภาคเหนือก็ได้รับอิทธิพลจากพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้ เช่น สถูปเจดีย์ที่วัดสวนดอก อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ สถูปเจดีย์ที่วัดอุโมงค์อารยมณฑล อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ และสถูปเจดีย์ที่วัดป่าแดงหลวง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น (ปรีชา นุ่นสุข 2530 : 21-22)

สำหรับการวิจัยในส่วนที่เกี่ยวกับฐานรากขององค์พระบรมธาตุเจดีย์นั้น ได้เจาะลงไป ในแนวตั้งจากพื้นของลานประทักษิณ 2 แห่ง คือ ใกล้ ๆ เจดีย์ ทิศทางมุมตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันตกเฉียงใต้แห่งละ 1 หลุม ปรากฏว่าลึกลงจากพื้นลานประทักษิณลงไปประมาณ 7.80 เมตร หรือลึก 2.80 เมตร จากระดับผิวดินธรรมดา ประกอบด้วยอิฐและดินเหนียวเช่นกัน หลุมทั้งสองนี้

ได้เจาะเก็บตัวอย่างได้ลึกราว 30 เมตร จากระดับผิวดินธรรมดาหรือราว 35 เมตร จากลานประทักษิณ (ปริชา นุ่นสุข 2530 : 24)

เรื่องพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชกับวัฒนธรรมนั้น ด้วยพัฒนาการอันยาวนาน นครศรีธรรมราชได้ชื่อว่าเป็นดินแดนแห่งหนึ่งที่มีอารยธรรมสูงส่งมาแต่โบราณ จึงมีสมญานามในแต่ละยุคแต่ละสมัยต่างกันออกไป แต่ล้วนแสดงให้เห็นความเป็นดินแดนที่เจริญรุ่งเรืองสูงสุดของดินแดนแถบนี้แทบทั้งสิ้น เช่น “จุดนัดพบระหว่างตะวันตกกับตะวันออก” หรือ “เมืองแม่ทางวัฒนธรรมบนคาบสมุทรลพบุรี” หรือ “ศูนย์รวมแห่งศิลปวิทยาบนคาบสมุทรลพบุรี” หรือ “ตึกศิลาบนคาบสมุทรลพบุรี” และ “เมืองแห่งศาสนาและนักปราชญ์ราชบัณฑิต” เป็นต้น จากการศึกษาที่ผ่านมา ปรากฏว่ามีปัจจัยหลายประการที่เอื้ออำนวยเอื้ออำนวยให้นครศรีธรรมราชมีสภาพการดังกล่าว ปัจจัยหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง คือ “องค์พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช” เพราะพระบรมธาตุเจดีย์ได้มีส่วนอย่างสำคัญในการสร้างสรรค์ให้นครศรีธรรมราชเป็นศูนย์รวมแห่งอาณาจักร ศาสนจักร และศิลปวัฒนธรรมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาแต่โบราณ ในส่วนของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชกับประเพณีนั้น องค์พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช เป็นจุดกำเนิดของคติความเชื่อและประเพณีสำคัญ ๆ หลายประเพณี บางประเพณียังคงสืบเนื่องมาจนปัจจุบันนี้ เช่น ประเพณีแห่ผ้าขึ้นธาตุ เป็นประเพณีที่เป็นเอกลักษณ์ของนครศรีธรรมราช โดยพุทธศาสนิกชนจากดินแดนต่าง ๆ ได้ร่วมกันบริจาคเงินทองตามกำลังศรัทธา นำเงินนั้นไปร่วมกันซื้อ ผ้าแถบมาเย็บต่อกันเข้าให้เป็นแถบยาวตามกำลังทรัพย์ แล้ววาดภาพพุทธประวัติลงบนผ้าผืนนั้นเรียกว่า “พระบฏ” แต่หากไม่มีกำลังพอก็ไม่สามารถวาดภาพดังกล่าวได้ จากนั้นได้รวมกลุ่มกันเป็นกลุ่มเล็กบ้างใหญ่บ้าง แห่แห่นผ้าพระบฏไปสักการะองค์พระบรมธาตุเจดีย์ โดยห่มผ้าพระบฏรอบองค์พระบรมธาตุเจดีย์ที่บริเวณส่วนประทักษิณ โดยปกคิประเพณีนี้มักจะกระทำกันในวันเพ็ญเดือนสามหรือวันมาฆบูชา และวันเพ็ญเดือนหกหรือวันวิสาขบูชา แต่ในโอกาสพิเศษและเทศกาลพิเศษก็มีการปฏิบัติประเพณีเช่นกัน เป็นไปตามศรัทธาและความสะดวก เช่น ในช่วงสารทเดือนสิบ และวันเพ็ญเดือนแปดหรือวันอาสาฬหบูชา เป็นต้น (ปริชา นุ่นสุข 2530 : 30-36)

พิธีสมโภชพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช นับเป็นพิธีกรรมที่สำคัญอย่างหนึ่ง เพราะพระบรมธาตุเจดีย์เป็นปูชนียสถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนั้นจึงมีการจัดพิธีสมโภชอย่างสม่ำเสมอ โดยเฉพาะในโอกาสพิเศษและวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินมัสการพระบรมธาตุเจดีย์ ตลอดจนในคราวที่เกิดเหตุวิฤตในบ้านเมือง เป็นต้น โดยมีทั้งพิธีพุทธและพิธีพราหมณ์ และมักจะจัดในพระวิหารหลวงของวัดนี้ ซึ่งถือกันว่าเป็นพระอุโบสถที่มีศักดิ์สูง และศักดิ์สิทธิ์ที่สุดในภาคใต้ (ปริชา นุ่นสุข 2530 : 32-34)

ในเรื่องของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชกับเครื่องสักการะ พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเป็นศูนย์รวมแห่งความศรัทธาของพุทธศาสนิกชน จึงปรากฏว่าตั้งแต่โบราณมาได้มีผู้คนจากดินแดนต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกลได้นำสิ่งของต่าง ๆ มาสักการะเป็นจำนวนมาก หลายปีแล้วที่วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหารร่วมกับกรมศิลปากรได้สำรวจและจัดทำบัญชี สิ่งของที่มีผู้นำมาสักการะเป็นพุทธบูชาต่อองค์พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ซึ่งวัดได้จัดเก็บและแสดงไว้ในพิพิธภัณฑ์ที่พระวิหารโพธิ์ลังกาและพระวิหารเขียนภายในวัดนี้ จากการสำรวจดังกล่าวจนถึงเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2529 ปรากฏว่าพบสิ่งของทั้งหมด จำนวน 40,162 ชิ้น จำแนกเป็นประเภทสิ่งของได้สามลำดับปริมาณดังนี้ คือ พระพุทธรูปบูชาต่าง ๆ แผ่นเงินและแผ่นทองคำคุณ เป็นพระพุทธรูปแกะสลัก, แหวน, กุ้มหู, สร้อยคอและสร้อยข้อมือ, เข็มขัด, พระพิมพ์ดินเผา, เครื่องถ้วย, ปิ่นปักผม, กำไลข้อมือข้อเท้า, เงินตรา, เครื่องเขียน, ขันลงหิน, ดันไม้เงินดันไม้ทอง, ผ้า และโบราณวัตถุอื่น ๆ เช่น พระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่, เทวรูป และศิลาจารึก เป็นต้นเครื่องสักการะเหล่านี้ เป็นส่วนหนึ่งของเครื่องสะท้อนให้เห็นศรัทธา และความเป็นศูนย์กลางแห่งคติการเคารพบูชาขององค์พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชได้เป็นอย่างดี (ปริชา นุ่นสุข 2530 : 35-36)

ในปี พ.ศ.2539 ศรีศักร วัลลิโภดม ได้แต่งเรื่องความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ ผลงานชิ้นนี้ได้กล่าวถึงพระมหาเจดีย์ว่าเป็นศูนย์กลางการจาริกแสวงบุญ ที่คนจากท้องถิ่นต่าง ๆ ในภูมิภาค ต่าง ๆ ของประเทศผลัดกันเข้ามาบูชา กราบไหว้ เป็นประจำ เท่าที่สังเกตเห็นบรรดาบุคคลมากมายหลายกลุ่มเหล่าที่เข้ามาไหว้นั้น นับถือลัทธิและระบบความเชื่อที่แตกต่างกันด้วย แต่ว่าทุกคนมีสิ่งหนึ่งที่ร่วมกัน คือ พระมหาธาตุเจดีย์ อันเป็นสิ่งสักการะสูงสุด เมื่อกราบไหว้พระเจดีย์แล้วก็ไปประกอบพิธีตามวิหารหรือศาลาของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนเคารพ ซึ่งอยู่ภายใต้กำแพงเดียวกันได้ จึงปรากฏว่าบรรดาศาสนสถานเหล่านี้มีคนเข้าไปเป็นประจำ ไม่ถูกทอดทิ้งให้อยู่เฉย ๆ แต่ประการใด การบูชาพระบรมธาตุและการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ จึงน่าจะเป็นลักษณะหนึ่งที่แสดง ให้เห็นการนับถือพุทธศาสนาหिनยานของชาวทวารวดี และอาจเรียกได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ที่โดดเด่น เป็นพิเศษกว่าที่เคยมีมาในอินเดียและลังกาก็ว่าได้ การเผยแพร่ศาสนาและลัทธิในบรรดาผู้คนที่อยู่เบื้องล่างดังกล่าวนี้ ดูเหมือนจะจริงยิ่งยไปกว่าการนับถือศาสนาของชนชั้นสูง เพราะเข้าไปถึงจิตใจและชีวิตความเป็นอยู่ของคนกลุ่มใหญ่ได้ดีกว่า โดยเฉพาะพระพุทธศาสนา ซึ่งมีพระธรรมคำสั่งสอนและพิธีกรรมที่เรียบง่ายนั้น ลุเข้ากันได้ดีกับระบบความเชื่อเรื่องผีและสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ อันเป็นสิ่งที่ได้นับถือกันมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ของคนในท้องถิ่นเป็นอย่างดี สิ่งที่โดดเด่นอย่างหนึ่งในเรื่องลัทธิประเพณีการบูชาพระบรมธาตุในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 ลงมาก็คือ มีการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์เป็นหลัก หรือศูนย์กลางเมือง เช่นเดียวกับบรรดาปราสาทเนื่องในศาสนาพุทธมหายาน ที่สร้างในภาคกลาง ที่ผู้สร้างมีเจตนาที่จะให้

เป็นหลักหรือศูนย์กลางของเมือง เสมือนเขาพระสุเมรุเป็นหลักของโลกทีเดียว พระบรมธาตุเจดีย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช ศูนย์กลางทางความเชื่อและความศรัทธาของผู้คนในภาคใต้ สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ตามความเชื่อของพุทธหินยาน ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์โดยพระภิกษุชาวลังกา ปรากฏเรื่องราวความเป็นมาของการสร้าง ทั้งในตำนานพระบรมธาตุและพงสาวดารของเมือง อันแสดงความสัมพันธ์ของบ้านเมืองเขตนี้อีกกับลังกา ในช่วงเวลาหนึ่ง แหล่งที่เป็นศูนย์กลางทางศาสนาที่สำคัญได้เปลี่ยนจากอินเดียมายังลังกาแทน เมื่อตอนที่ศาสนาพุทธมหายานแบ่งบานอยู่ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 17 และตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 18 นั้น ทางลังกาเกิดพระมหากษัตริย์สำคัญองค์หนึ่งที่เอาพระทัยใส่ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา คือ พระเจ้าปราครมพาหุ ทรงฟื้นฟูและปรับปรุงลัทธิประเพณีของศาสนาพุทธหินยานใหม่ เรียกว่า “ลัทธิลังกาวงศ์” ทำให้บรรดาสงฆ์และกษัตริย์จากบ้านเมืองอื่นสนใจ โดยเฉพาะพุกามและมอญที่นับถือศาสนาพุทธหินยานเหมือนกัน ทางดินแดนประเทศไทยก็มีพระภิกษุรุ่นหนุ่มหลายรูปเดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาที่ลังกาอย่างแพร่หลาย จนกล่าวได้ว่าบรรดา บ้านเมืองต่าง ๆ ในพม่า มอญ ไทย ลาว และกัมพูชา ต่างหันมานับถือพุทธศาสนาเถรวาทกันหมด ทำให้เกิดประเพณีการสร้างวัดสร้างพระสถูปเจดีย์ให้เป็นทั้งศูนย์กลางของชุมชนบ้านและชุมชนเมืองกันอย่างแพร่หลาย (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 :35-70)

แก่นแท้ที่สำคัญของการนับถือพุทธศาสนาหินยานที่มีมาตั้งแต่สมัยทวารวดี และดำรงอยู่อย่างสืบเนื่องและเลิบโตก็คือการถวาย ให้อัญญาบูชาพระบรมธาตุ เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการรวมตัวทางวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นที่มีความหลากหลายในทางชาติพันธุ์และระบบความเชื่อให้มาเป็นพวกเดียวกัน อยู่ในท้องถิ่นที่มีชุมชนเดียวกัน การเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่ท้องถิ่นต่าง ๆ โดยการกระทำเพื่อแสวงบุญของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ นักบวช และนักพรตนั้น ในระยะแรกเกิดจากการไปเทศนาสั่งสอนและแนะนำกับผู้คนก่อน จนเกิดการตั้งสำนักขึ้นตามแหล่งที่พำนักของพระสงฆ์และนักบวชเหล่านั้น (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 : 75)

เมื่อมีผู้นิยมมากขึ้นก็เกิดการสร้างวัด สร้างศาสนสถานเพื่อการประกอบพิธีกรรมและการสอนศาสนาขึ้นเป็นศูนย์กลางของชุมชนหมู่บ้าน ต่อมาเมื่อชุมชนและท้องถิ่นขยายตัวเป็นบ้านเป็นเมืองขึ้น ก็จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นที่กราบไหว้บูชา และประกอบประเพณี พิธีกรรมทางศาสนาในท้องถิ่น เพื่อให้ผู้คนจากชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นนั้นได้มารวมกันประกอบพิธีทางศาสนา แต่บรรดาพระสงฆ์หรือนักบวชที่เป็นผู้นำในท้องถิ่นเหล่านั้นไม่มีอำนาจหรือทรัพย์สินอันใดที่จะทำให้มีการก่อสร้างวัดวาอารามให้ใหญ่โต เช่น การสร้างปราสาทหรือเทวาลัยของกษัตริย์หรือชนชั้นปกครองให้เป็นศูนย์กลางของเมืองได้ สิ่งที่จะทำได้ก็คือแสวงหาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือรูปเคารพมาให้ผู้คนในท้องถิ่นได้สักการะร่วมกัน สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนาหินยานที่รับรู้กันมาแต่เดิมก็คือพระบรมธาตุนั่นเอง จึงมักมีการแสวงหาด้วยการขอลาจาก

บ้านโน้นเมืองนี้ หรือไม่กี่จุมาจากระบบราคาสูงเจดีย์ของบ้านเมืองที่ร้างไป มาประดิษฐานใน
ท้องถื่นขอแรงผู้คนที่เลื่อมใสศรัทธาให้ก่อสร้างพระสถูปขึ้นบรรจุไว้เป็นสถานที่กราบไหว้ แสดง
ให้เห็นว่าเมื่อแรกมีการนำพระบรมธาตุนั้น อาจจะเป็นพวกพระสงฆ์หรือนักพรตนำเข้ามาแล้วสร้าง
พระสถูปขนาดเล็กแบบง่าย ๆ ไว้ให้คนมากราบไหว้เท่านั้น ต่อมาเมื่ออยู่ในความสนใจและรับรู้ของ
ผู้มีอำนาจในบ้านเมือง จึงมีการสร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้น (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 : 75-78)

บรรดากษัตริย์ ผู้นำ และชนชั้นปกครองรุ่นใหม่ ๆ ของบรรดาบ้านเมืองเหล่านี้
ส่วนใหญ่คือผู้ที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์เกือบทั้งสิ้น ได้เปลี่ยนและหักเหการสร้าง
ศาสนสถานที่เป็นศูนย์กลางหรือหลักของบ้านเองมาเป็นการสร้างวัดและพระมหาธาตุเจดีย์กันเกือบ
ทั้งนั้น เป็นเหตุให้เกิดมีรูปแบบขององค์พระสถูปเจดีย์เป็นลักษณะต่าง ๆ กันอย่างหลากหลาย แตกต่าง
กันทั้งระหว่างภูมิภาคและท้องถื่น อาจแบ่งออกได้อย่างคร่าว ๆ เป็น 3 ประเภท คือ (ศรีศักร
วัลลิโภดม 2539 : 78-81)

1. แบบพระสถูปทรงกลมที่พัฒนามาตั้งแต่สมัยทวารวดี
2. แบบพระสถูปที่ดัดแปลงมาจากปราสาทและเทวาลัยในศาสนาฮินดูและศาสนา
พุทธมหายาน
3. แบบพระสถูปที่ในแต่ละท้องถื่นคิดและปรุงแต่งขึ้นให้เป็นลักษณะพิเศษ

แบบแรกที่เป็นพระสถูปทรงกลมนั้น เป็นแบบประเพณีที่มีแบบอย่างมาแต่ประเทศ
อินเดียและลังกา บางคนเรียกพระสถูปเจดีย์ทรงระฆังบ้าง ทรงลังกาบ้าง ส่วนเด่นอยู่ตรงที่มี
ลักษณะเป็นบาตรคว่ำ เพราะเชื่อกันว่าพัฒนามาจากมูลดินที่ฝังศพ มีเศียรหรือร่มปีกประดับ
คอนบน ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นบัลลังก์และปล้องไฉนอันเป็นส่วนยอดของพระสถูปในดินแดน
ประเทศไทย พระสถูปทรงกลมนี้มีการสร้างกันทุกยุคทุกสมัยตั้งแต่สมัยทวารวดีลงมา มีการ
เปลี่ยนแปลงบ้างก็แต่ตรงที่ฐานและส่วนยอดเท่านั้น โดยเฉพาะตรงฐานอาจเป็นฐานสี่เหลี่ยมหรือ
แปดเหลี่ยมซ้อนกันหรือไม่ก็พื้นฐานสูง มีลานทักษิณและมีพระสถูปจำลองประดับสี่มุม

ยิ่งเวลาผ่านไป ความหลากหลายในเรื่องรูปแบบของพระสถูปเจดีย์ก็ยิ่งมากขึ้น เพราะ
บ้านเมืองที่ต่างก็นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทเหมือนกันเหล่านี้ไม่ได้อยู่โดดๆ หากมีการติดต่อ
สัมพันธ์กันตลอดเวลา จึงมีทั้งการปรับและการขี้นรูปแบบของกันและกันไปปรุงแต่งการสร้างใหม่
ตลอดเวลา จนกล่าวได้ในขณะนี้ว่าบ้านเมืองเรามีพระสถูปเจดีย์มากมายหลายแบบกว่าประเทศ
อื่น ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่นับถือพุทธศาสนาเหมือนกัน (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 :
54-66)

สมัยหลังลงมาคติและประเพณีในการสร้างพระสถูปเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมธาตุก็แพร่หลาย มีการสร้างกันในวัดต่าง ๆ ทั้งในเขตเมืองและนอกเมืองตามแหล่งที่เป็นศูนย์กลางของท้องถิ่นเพราะถือว่าเป็นกิริยาบุญที่สำคัญ ทำให้เกิดรูปแบบทางศิลปกรรมของพระสถูปเจดีย์เป็นแบบต่าง ๆ มากมาย จนในที่สุดต้องมีการกำหนดให้ชัดเจนว่าพระมหาธาตุองค์ใดที่สำคัญเป็นหลักของบ้านเมือง (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 :97-100)

ผลที่ตามมาคือการเกิดของวัดที่เรียกว่า “วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ” หรือเรียกย่อๆ ว่า “วัดมหาธาตุ” วัดมหาธาตุเลกกลายเป็นวัดที่มีแทบทุกเมืองที่เป็นนครหรือเมืองใหญ่ ไม่จำกัดอยู่เฉพาะในเขตแคว้นสุโขทัยเท่านั้น รัฐและบ้านเมืองในภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคอีสานต่างก็มีเหมือนกันหมด ลักษณะที่สำคัญของการเป็นวัดมหาธาตุหรือวัดพระศรีรัตนมหาธาตุนั้น หนังสือเล่มนี้ได้กล่าวไว้ว่ามีดังนี้ (ศรีศักร วัลลิโภดม 2539 :97-100)

ประการแรก เป็นวัดกลางเมืองที่ใหญ่โตสำคัญกว่าวัดอื่นๆ มีพระมหาสถูปเจดีย์เป็นประธานอย่างสง่างาม

ประการที่สอง มีการสืบเนื่องกันมานานกว่าวัดอื่น ๆ ดังเห็นได้จากพระมหาธาตุเจดีย์เองก็ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์อยู่เรื่อยๆ ในขณะที่ภายในบริเวณพุทธาวาสมีการก่อสร้างพระสถูปเจดีย์วิหารหรือโบสถ์เพิ่มเติมเรื่อยมา จนระยะหนึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นวัดที่มีพระเจดีย์มากมายหลายรูปแบบอยู่รวมกันอย่างสืบเนื่อง

ประการที่สาม มักมีการเขียนตำนานเกี่ยวกับความเป็นมาของพระบรมธาตุและประวัติของเมืองของนครควบคู่กันไป จนทำให้รู้สึกว่พระบรมธาตุหรือวัดมหาธาตุเป็นสิ่งที่แยกไม่ออกจากเมืองเป็นของคู่กัน ถ้ามีเมืองก็ต้องมีวัดมหาธาตุเหมือนกันกับการมีชุมชนหมู่บ้านที่เรียกว่าบ้านนั้นต้องมีวัดเสมอและวัดนั้นก็มักใช้ชื่อบ้านเป็นชื่อวัด ในขณะที่วัดมหาธาตุจะถูกเรียกว่าวัดมหาธาตุหรือพระมหาธาตุเมื่อนั้นเมืองนี้เช่นกัน

เมื่อกล่าวถึงวัดพระมหาธาตุบนคาบสมุทรภาคใต้ ก็เห็นจะได้แก่วัดพระมหาธาตุนครศรีธรรมราช ความสัมพันธ์ระหว่างนครศรีธรรมราช (ซึ่งแต่เดิมคือรัฐตามพรลิงค์) กับลัทธิลังกาแลเห็นชัดจากหลักฐานหลาย ๆ อย่าง ทั้งเอกสารทางลัทธิและในประเทศไทย ตำนานพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชและพงสาวดารเมืองนครศรีธรรมราชต่างก็กล่าวถึงการสร้างพระบรมธาตุและสร้างเมืองนครศรีธรรมราชในลักษณะที่เกี่ยวข้องกับทางลัทธิทั้งสิ้น โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ผู้ครองแคว้นตามพรลิงค์หรือนครศรีธรรมราช เช่น พระเจ้าจันทรภาณุ นั้นเชื่อว่าเกี่ยวข้องกับเครือญาติกับกษัตริย์ทางลัทธิที่เดียว จนมีเรื่องขัดแย้งกันถึงกับยกกองทัพเรือไปตีลัทธิลังกาถึงสองครั้งสองครา ในขณะที่พระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง คือ พระเจ้าศรีธรรมมาโสกราช ทรงอุปถัมภ์

พระพุทธศาสนา ทรงสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ตามเมืองต่างๆ และสถาปนาพระบรมธาตุ นครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางความเชื่อของผู้คนในเขตแคว้นของพระองค์ในภาคใต้อย่างมากมาย

เมื่อสร้างบ้านเมืองขึ้นก็มีการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ สร้างวัด และสร้างตำนานขึ้นเพื่ออธิบายความเป็นมาตามตำนานพระธาตุกับประวัติความเป็นมาของเมืองเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก ความแตกต่างกันระหว่างพระมหาธาตุเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุวัดพระศรีรัตนมหาธาตุกับพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุอื่นๆ นั้นต่างกันมาก เพราะอย่างแรกเป็นของหลวงมีการกำหนดและการสร้างการรับรู้ไว้อย่างเป็นระบบมั่นคง อีกทั้งเป็นปูชนียสถานที่มีคนมาสักการะบูชากันมาก เป็นประธานในพระราชพิธีทางการบ้านเมืองและราชสำนักอย่างแท้จริง ส่วนอย่างหลังเป็นของกษัตริย์หรือเจ้านาย ชุนนาง ข้าราชการ หรือคหบดี สร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธบูชาและอุทิศกุศลให้ผู้ใดผู้หนึ่งที่มีความสัมพันธ์ด้วยหรือไม่ก็ให้เป็นที่สักค้ำสิทธ์ของท้องถิ่นในระดับบ้านเล็กเมืองน้อยไป การบรรจุพระบรมธาตุอย่างหลังนี้ จึงไม่พินิจพิถันในเรื่องพระสถูปจำลองที่สวมไว้เหมือนอย่างแรก พระบรมธาตุนั้นไม่ว่าจะบรรจุในพระสถูปเจดีย์องค์ใดก็ต้องเป็นที่รู้จักกันมาว่ามาจากส่วนใดของพระวรกายของพระพุทธเจ้า เรื่องนี้นับว่าสำคัญเพราะจะไปสัมพันธ์กับการเขียนตำนานให้ผู้คนที่มากราบไหว้ได้รับทราบและเกิดความศรัทธาพระบรมสารีริกธาตุ มักมีขนาดใหญ่เท่ากับเมล็ดถั่ว หัก ขนาดกลางเท่ากับเมล็ดข้าวสารหัก ขนาดเล็กเท่ากับเมล็ดพันธุ์ฝักกาด มีสีทองอุไรบ้าง ชาวไสตังแก้วผลึกบ้าง สีดอกพิกุลแห้งบ้าง โดยอาจพิสูจน์ได้ด้วยการนำมาลอยน้ำ หากเป็นพระบรมธาตุที่แท้จริงแล้วจะลอยน้ำได้ โดยจะมีริ้วคิมของน้ำหรือประกายน้ำปรากฏเป็นแฉก ๆ บางครั้งก็จมน้ำ แต่เมื่อช้อนขึ้นมาก็สามารถลอยได้ใหม่และมักรวมตัวกันเสมอ (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 :154-158)

พระมหาธาตุเจดีย์สำคัญ ๆ จำนวนมากในท้องถิ่นหรือภูมิภาคต่าง ๆ ที่ไม่ถูกปล่อยให้ทิ้งร้างไปตามกาลเวลานั้น ได้กลายมาเป็นปูชนียสถานสำคัญของชาติ ที่มีผู้คนจากทิศต่าง ๆ บ้านเมืองต่าง ๆ พวกกันจาริกมากราบไหว้แสวงบุญตามฤดูกาลที่มีงานไหว้และงานฉลอง จนทำให้เกิดวินิพนธ์ที่เรียกว่านิราศขึ้น อันแสดงให้เห็นการรับรู้และความบันเทิงใจที่เกิดขึ้นในส่วนตัวของปัจเจกบุคคล ในขณะที่ทางสถาบันสงฆ์และปราชญ์ผู้รู้ทางศาสนาก็แต่งตำนานพระธาตุของแต่ละแห่งที่เกิดขึ้น เพื่อถ่ายทอดความรู้ ความหมายและความสำคัญแต่ละแห่งที่เกิดขึ้น เพื่อถ่ายทอดความรู้ ความหมายและความสำคัญให้ผู้คนที่เดินทางเข้ามากราบไหว้และแสวงบุญได้รับรู้และเข้าใจ แม้กระทั่งปัจจุบันนี้ก็ยังมีผู้คนอีกเป็นจำนวนมากที่มักเดินทางไปไหว้พระบรมธาตุตามเมืองต่าง ๆ เพื่อแสวงบุญ ทั้งในฤดูแลงและช่วงปกติธรรมดา ดังเช่น พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชเป็นตัวอย่าง พระบรมธาตุแห่งนี้มีผู้คนจากท้องถิ่นต่าง ๆ ทั้งในภาคใต้และภาคอื่น ๆ หลังไหลถันมานับสการไม่ขาด ในฤดูแลงงานไหว้ก็มีคนมาทำบุญแน่นขนัด เพื่อความมีสวัสดิมงคลและความปลอดภัยแก่ชีวิต ในยามที่คนตายเมื่อเผาศพตามประเพณีเสร็จแล้วก็มักมีการนำผ้าเหลืองมา

ถวายพระบรมธาตุเพื่อสร้างกุศลให้กับผู้ตาย จะมีการแห่ผ้าเดินทักษิณาวัตรอบลานทักษิณของพระมหาธาตุเจดีย์ ซึ่งเป็นประเพณีของท้องถิ่นที่ปฏิบัติกันมาช้านาน (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 :156-161)

ยิ่งกว่านั้น บริเวณรอบองค์พระบรมธาตุเองก็มีการสร้างstupajาลองของพระบรมธาตุเจดีย์ เพื่อบรรจุอัฐิของผู้ตายที่เป็นคนสำคัญของบ้านเมืองและท้องถิ่น ประเพณีนี้ทำต่อเนื่องกันมาช้านาน จนมีstupajาลองทั้งใหญ่และเล็กแน่นขนัดไปหมด เมื่อหมดพื้นที่จะก่อพระstupajแล้ว ก็ขยายเข้าไปในระเบียงคล โดยการสร้างพระหรือซ่อมพระที่รายรอบระเบียง แล้วบรรจุอัฐิผู้ตายไว้ได้ฐานพระความเชื่ออีกอย่างหนึ่งที่สืบกันมาช้านานจนปัจจุบันนี้ก็คือ การสร้างเหรียญโลหะที่มีรูปพระบรมธาตุ หรือที่เกี่ยวข้องพระบรมธาตุ ให้ผู้ที่เลื่อมใสศรัทธาได้เช่าซื้อกลับไปบูชา หรือไม่ก็เป็นเครื่องรางของขลังประจำตัว ซึ่งก็อาจรวมไปถึงการนำกลับไปฝากบรรดาญาติพี่น้องและมิตรสหาย ยังมีประเพณีอีกอย่างหนึ่งในการสักการะพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช ซึ่งไม่ใคร่พบในที่อื่น ๆ ก็คือ การส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองจากวัดตามบ้านเมืองต่าง ๆ ในภาคใต้นำมาถวายแด่พระบรมธาตุต้นไม้เงินทองเหล่านี้ รวมทั้งวัตถุที่มีค่ามากมาย เช่น พระพุทธรูปเงิน ทอง นาก เครื่องประดับ และภาชนะต่าง ๆ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้อย่างดีในพิพิธภัณฑ์ของวัด ของเหล่านี้ล้วนเป็นโบราณวัตถุที่ทรงคุณค่า ทั้งในเรื่องที่แสดงให้เห็นความมีศรัทธาเลื่อมใสในพระบรมธาตุ ตลอดจนมีประโยชน์ในทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์เป็นอย่างมาก การถวายต้นไม้เงินต้นไม้ทองเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นถึงการที่บรรดาวัดและเมืองต่าง ๆ ทางภาคใต้มองพระบรมธาตุ ในลักษณะที่เป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองทั้งทางโลกและทางธรรมทีเดียว เพราะปกติการถวายต้นไม้เงินทองนั้นเป็นเรื่องราวของการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองราชธานีกับเมืองประเทศราชเป็นสำคัญ (ศรีศักร วัลลิโภคม 2539 :161-162)

ในปี พ.ศ.2528 ปรีชา นุ่นสุข. ได้ศึกษาเรื่องพระนิพพานโสทร ส่วนวนที่ 4 ได้กล่าวเรื่องราวเกี่ยวกับพระบรมธาตุเป็นอันมาก มีเนื้อความจากการถอดความ คือ เริ่มต้นด้วยผู้เขียนได้บอกเหตุผลในการแต่งไว้ว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประกาศพระธรรมในพื้นที่ชมพูทวีปมาเป็นเวลาช้านานแล้ว แม้ว่าบ้านเมืองจะวุ่นวายสักเพียงใดก็ตาม เรื่องนี้ก็ยังคงเป็นที่จดจำกันอยู่ แต่ทว่าได้ซบเซาลงไปมาก เพราะคนส่วนใหญ่ไม่สนใจที่จะศึกษาพระธรรมกลับไปสู้รบกันและนิยมแต่อบายมุขนานัปการ ละทิ้งให้หนังสือนี้ซำรุดทรุดโทรมขาดเป็นท่อน ๆ เพราะหนังสือนี้ได้สร้างมาช้านานแล้ว จึงเห็นสมควรที่จะประดิษฐานไว้โดยการเขียนขึ้นใหม่ แต่ผู้เขียนนั้นมิใช่นักปราชญ์ ดังนั้นหากผิดพลาดด้วยประการใด ๆ ก็ดี ขอให้ช่วยขอมให้สมบูรณและให้อภัยด้วยการเขียนในครั้งนี้มีเจตนาอันแรงกล้าที่จะสรรเสริญคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อความมงคลและการศึกษาธรรมทั้งปวงในชีวิตของผู้เขียน ผู้เป็นเจ้าของ และลูกหลาน เพราะจะยัง

ประโยชน์ ทั้งมวลอันไพศาลแก่เขาเหล่านั้นในชาตินี้และชาติหน้า กล่าวถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งใน ขณะนั้น ได้จุติเป็นเทวดาเป็นเจ้าแห่งสวรรค์ชั้นดุสิต คังนันทมหุเทพสวรรค์และพระพรหมจึง ได้มาชุมนุมกัน เพื่อนิมิตให้พระองค์เสด็จลงมาจุติในมนุษย์โลก เพื่อสั่งสอนพระธรรมแก่ มนุษยชาติ พระองค์จึงรับนิมนต์ แล้วมาถือปฏิสนธิในครรภ์พระพุทธรมาดา โดยประสูติเมื่อวันพุธ แห่งวันเพ็ญ เดือนแปด ปีระกา พระองค์ได้เสวยราชย์อยู่ ณ กรุงกบิลพัสดุ์ เมื่อปีฉลู ขณะที่พระ ชนมายูได้ 16 พระชันษา ครองราชย์อยู่ 13 ปี จนพระชนมายูได้ 29 พรรษา จึงออกผนวชในวันเพ็ญ เดือนหกปีเถาะ ครั้นวันพุธ ตรงกับวันเพ็ญ เดือนแปดก็ทรงขณะมารได้ค้นพระศรีมหาโพธิ์หลังจาก ออกผนวช 6 ปี ในวันที่ทรงขณะมารนั้น พระองค์ถึงพร้อมด้วยพระมหาปุริสลักษณะ 32 ประการ พระวรกายมีความสูง 18 ศอก มีบัวรองรับพระบาทพระองค์ทรงจุติมาเพื่อการประกอบบุญบารมี ซึ่งยากจะหาผู้ใดชั่วฟ้าและดินเทียบเทียมได้ เพราะพระองค์ทรงลงมาโปรดฝูงสัตว์ให้พ้นจาก กองทุกข์ด้วยพระทศพลญาณโดยไม่เลือกเพศพรรณและวรรณะ นอกจากนั้นยังทรงโปรดฝูงเทพ อีกด้วย (ปริชา นุ่นสุข 2528 : 6-7)

ครั้นพระพุทธองค์ทรงมีพระชนมายู 80 พระชันษาก็ทรงชรา จึงทรงปลงพระชนมายู สั่งขารจะทรงดับขันธปรินิพพาน โดยพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะสาวกได้นิพพานก่อน แต่ก่อนที่จะเสด็จไปดับขันธปรินิพพาน พระพุทธองค์ได้ทรงผ่านไปโปรดประชาชนในหลายเมือง เช่น โภศาลี เป็นต้น (ปริชา นุ่นสุข 2528 : 8-9)

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จมาพร้อมกับสาวกถึงเมืองปาวา พระพุทธองค์ประทับที่สวน อัมพวันของนายจุนทะ นายจุนทะเข้าเฝ้าฟังธรรมและกราบทูลขอลดวาทอาหารอาหารนั้นเป็น เนื้อสุกรอ่อน ซึ่งพญามารได้แปลงกายเข้าไปอยู่ในเนื้อสุกรนั้น เมื่อพระพุทธองค์ทรงฉันแล้วจึง รับสั่งให้ฝังเสีย เพราะทรงทราบว่าเป็นพิษทรงไม่ยอมให้พระสาวกฉัน (ปริชา นุ่นสุข 2528 : 9)

หลังจากทรงฉันภัตตาหารมื้อสุดท้ายนี้แล้ว พระพุทธองค์ก็ประชวรมากทรงอาเจียน เป็นโลหิต ได้รับสั่งให้พระอานนท์ทรงทราบถึงการที่ทรงอาเจียนเป็นโลหิตว่าเป็นเพราะใน ชาติก่อนทรงเสวยพระชาติเป็นหมอได้เอาปลิงมากัดคูดโลหิตไปจากผู้ป่วยแล้วให้คาย หากแต่ปลิง ไม่คายพระองค์ได้ทรมานปลิงจนคายโลหิตออกมา บัดนี้กรรมนั้นมาถึงพระองค์ทรงพระราช ดำเนินต่อไปอย่างทรมานแสนสาหัส แม้น้ำที่จะเสวยก็ไม่มี (ปริชา นุ่นสุข 2528 : 9)

พระพุทธองค์เสด็จไปเมืองกุสินาราเพื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพานที่นั่น เพราะกุสินารา นั้นเคยเป็นเมืองใหญ่เจริญรุ่งเรืองมาก่อน อีกทั้งจะไปทรงโปรดพราหมณ์ผู้ไม่รู้แจ้งใน พระธรรมด้วย

พระพุทธองค์จะทรงเข้าสู่ดับขันธปรินิพพานได้เกิดเหตุอัศจรรย์นานัปการ ตลอดจนเกิดความเศร้าหมองไปทั่วแหล่งหล้า เพราะต่างก็อาลัยในพระพุทธองค์ผู้ทรงโปรดฝูงสัตว์ทั้งหลาย และห่วงใยอนาคตกาลแห่งพุทธศาสนา พระอินทร์ได้ทรงนำหมู่ทวยเทพหั่งปวงที่แสนเศร้าร้อยมา เฝ้าพระพุทธองค์ขณะทรงดับขันธปรินิพพาน โดยทรงนำเครื่องบูชามากมายขณะที่พระพุทธองค์ทรงดับขันธปรินิพพาน พระอินทร์ก็ได้ทรงกล่าวถึงพระเกียรติคุณของพระพุทธองค์ โดยทรงกล่าวถึงการเสด็จออกผนวชและการดับขันธปรินิพพาน (ปริชา นุ่นสุข 2528 :9-10)

การปฏิบัติในพระพุทธสรีระปฏิบัติตามประเพณีที่มีมาแต่โบราณ คือ พันพระพุทธ สรีระด้วยผ้าไหม 500 คู่ อัญเชิญพระพุทธสรีระลงในโลงทอง บรรจุน้ำมันหอมลงไปจนท่วม พระพุทธสรีระ อัญเชิญขึ้นประดิษฐานบนมณฑลที่ประดับประดาอย่างงดงาม ถวายพระเพลิง พระพุทธสรีระ แล้วก่อพระเจดีย์สวมพระบรมอัฐิธาตุ (พระบรมสารีริกธาตุ) ไว้ที่นั่น เพื่อชนทุก หมู่เหล่าที่ผ่านไปมาจะได้บูชาเพื่อประโยชน์สุขสืบไป กษัตริย์สามนครจึงได้ดำเนินการตามรับสั่ง ของพระอนันตทุกประการ (ปริชา นุ่นสุข 2528 : 10-11)

จากนั้นก็มีการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ และมีเรื่องราวที่โยงถึงการสร้างพระบรมธาตุ เจดีย์นครศรีธรรมราช ดังที่ปรากฏในเอกสารงานวิจัยที่กล่าวไปแล้วข้างต้น

ในปี พ.ศ. 2529 น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง) ได้แต่งเรื่อง ความเป็นมาของสถูปเจดีย์ใน สยามประเทศ ผลงานชิ้นนี้ได้กล่าวถึงความเป็นมาของสถูปเจดีย์ในสยามประเทศว่า ศาสนาพุทธ เกิดในอินเดีย นับตั้งแต่พระพุทธองค์ทรงอุบัติและสั่งสอนเวไนยสัตว์สืบมา ตราบจนปรินิพพาน ไปแล้วเหล่าสาวกพากันเผยแพร่คำตรงพุทธอาณาจักรให้แก่กว้างไพศาลยิ่งกว่าเดิม ศาสนาพุทธดำรง อยู่ต่อมาอีกหลายร้อยปี มีกษัตริย์อินเดียหลายพระองค์นับถือพระพุทธศาสนาก็ส่งเสริมให้ พระพุทธศาสนาแพร่หลายยิ่งขึ้น ครั้งหนึ่งเศรษฐ์โรจน์แต่ต่อมาคือโรชราปรักหักพังดังเช่นบันทึก ของเขียนจังกกับฟาเทียนกล่าวว่าแลไปที่ใดเห็นธรรมชาติเข้ามายึดครอง ทั้งผู้คนเข้าไปขุดคุ้ยทำลาย เสียหายไปอย่างยับเยิน ด้วยเหตุนี้สถูปเจดีย์รุ่นแรกนับตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้นมา จึงรกร้างปรักหักพังจนแทบหมดสิ้น (น. ณ ปากน้ำ 2529 : 1)

พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์มหาระยะ เมื่อพุทธศตวรรษที่ 3 หลังจากเข้ายึดครอง แคว้นกสิงคะทรงฆ่าผู้คนเสียเกลื่อนแผ่นดินจนทรงสังเวชหันมานับถือพระพุทธศาสนาเพื่อช่วยดับ จิตใจให้สงบ แล้วหันมาเผยแพร่ธรรมะแทนทรงโปรดให้เปิดสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ 7 แห่ง ในจำนวนเดิมที่มีอยู่ 8 แห่ง แล้วแจกจ่ายไปยังนครต่าง ๆ ทั่วดินแดนของพระองค์ พระองค์ ทรงสร้างสถูปขึ้นจำนวนถึง 84,000 องค์ เท่าจำนวนพระธรรมขันธุ์ แล้วบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ จนทั่ว สมัยต่อมาเมื่อพุทธศตวรรษที่ 11 หลวงจินเขียนจังกและฟาเทียนได้สำรวจสถูปที่พระเจ้าอโศก ทรงสร้างซึ่งยังเหลืออยู่บ้างแต่ก็ไม่อาจจะนับจำนวนได้เพราะรกร้างเสียหายหมดแล้ว สถูปรุ่นแรกก่อ

สร้างด้วยอิฐ ภายหลังมีการเพิ่มเติมโดยใช้ศิลาหุ้มไว้ ดังเช่นสถูปที่สัตยจิ สถาปนาโดยพระเจ้าอโศก เมื่อ พ.ศ. 295 ได้ตั้งเสาศิลาไว้ข้างหน้าสถูปด้วย ต่อมาก็มีการสร้างสถูปกันในพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่องยาวนานในอินเดีย ในที่สุดก็ถึงวาระสุดท้ายของพุทธศาสนาในอินเดียกองทัพมุสลิมในพุทธศตวรรษที่ 18 ได้ทำลายล้างพระพุทธศาสนาทั่วไปในอินเดียเจดีย์ถูกรื้อทำลายกระจาย เหลือแต่รากผู้ปกครองในอินเดียก็อ่อนแอไม่อาจต้านทานพวกมุสลิมได้ มุสลิมเข้ามายึดครองอย่างถาวร (น. ฅ ปากน้ำ 2529 :1-10)

วิวัฒนาการของสถูปในอินเดียนั้นเป็นไปดังนี้ สมัยก่อนที่พระเจ้ากนิษกะจะทำพระพุทธรูปครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. 687 ชาวพุทธมีคติใช้สัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปในงานจำหลัก ตกแต่งสถูปเป็นเรื่องปฐมสมโพธิ เช่น ใช้ธรรมจักรกับกวางหมอบแทนองค์พระพุทธรูปในปางปฐมเทศนา จำหลักรูปสถูปแทนองค์พระพุทธรูปในปางปรินิพพานและพระพุทธรูปแทนที่พระพุทธร่องค์ในกรณีทั่ว ๆ ไป ฯลฯ รูปสถูปจึงปรากฏในงานจำหลักศิลาตลอดมา และภาพจำหลักในสมัยอมราวดีมีรูปสถูปที่ตกแต่งลวดลายอย่างวิจิตรพิสดาร เจดีย์ในอินเดียมีความแตกต่างกับสถูปเจดีย์ของอินเดียรูปร่างก็คือ วิหารนั่นเอง คือ สร้างอาคารครอบทับสถูปเป็นรูปร่างขารวีรูปห้องโถง มีเสารายสองข้างและเฉลียงนอกเสาทั้งสองด้าน ด้านหลังกลมมีสถูปอยู่ด้านหลังข้างหลังทำนองพระประธาน เดิมนั้นมีสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุอย่างเดียวเป็นสถูปแบบขั้นกว่า ต่อมาสถูปที่สร้างรุ่นหลังมีขนาดเล็กลงเกิดคิดการสร้างวิหารสำหรับเป็นที่ประชุมของชาวพุทธและพระสงฆ์ในกิจต่าง ๆ จึงย่อสถูปให้เล็กบรรจุไว้ท้ายวิหาร สำหรับเคารพกราบไว้บูชา กัน จึงเรียกวินิจฉัยว่าเจดีย์ เพราะสถูปก็เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูปอยู่แล้ว ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 10 - 11 มีการสร้างวิหารหรือเจดีย์นี้ โดยสกัดเจาะถ้าเข้าไปเป็นห้องโถง มีเสามีสถูปพร้อมครันเรียกว่า เจดีย์ การเจาะถ้ำนี้รุ่นต่อมาทำช่องไว้พระพุทธรูปติดกับสถูปเป็นพระนั่งสมัยคุปตะ พุทธศตวรรษที่ 11 ดังเช่นที่ถ้ำอะชันดา เป็นต้น ซึ่งก็ยังเรียกว่าเจดีย์อยู่วิวัฒนาการรุ่นต่อมาเจดีย์ที่มีสถูปหายไปกลับเหลือแต่เพียงพระพุทธรูปอย่างเดียว เพียงแต่ทำซุ้มเรือนแก้วประดิษฐ์ไว้อย่างหรูหรา ดังเช่น วิหารหลวง วัดลำปางหลวง เป็นต้น ซุ้มปราสาทด้านหลังต่อมาได้ดัดแปลงเป็นซุ้มเรือนแก้ว ดังเช่น พระพุทธชินราช สมัยสุโขทัย พระพุทธรูปมีวิหารเรือนแก้วที่วิหารไลย์ ลพบุรี พระวิหารหลวงวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหารนครศรีธรรมราช พระอุโบสถวัดพิชัยบุราณมฤตยธานีเป็นศิลปะสมัยอู่ทอง สมัยอยุธยาซุ้มเรือนแก้วหายไปคงเหลือแต่พระโคด ๆ สืบทอดมาจนทุกวันนี้ (น. ฅ ปากน้ำ 2529 : 10-13)

สกุลแบบลังกานั้น เป็นสกุลที่มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากปาละและรุ่นหลัง ๆ คือ ลักษณะมีระฆังใหญ่ มีบัลลังก์ มียอดฉัตรที่แปลงเป็นลูกแก้ว และระฆังเหมือนชั้นคว่ำ ที่จริงลังกาก็ได้แบบไปจากอินเดียนั่นเอง โดยได้แบบไปตั้งแต่สมัยอโศกมหาราชและมีหลักฐานว่าศิลปะอมราวดีเข้าไปรุ่งโรจน์อยู่ในลังกา จนศิลปะลังการุ่นนั้นมีศิลปะเป็นแบบที่คล้ายอมราวดีมาก สมัยนั้นมีศูนย์กลางอยู่ที่อนุราชปุระ การเกี่ยวพันเกาะลังกากับดินแดนภาคใต้ของประเทศไทย น่าจะมีการติดต่อกันมาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว ด้วยการข้ามมหาสมุทรอินเดียเป็นไปสะดวก อาจตัดตรงมุ่งไปทางทิศตะวันตกจนถึงลังกาเลยทีเดียว มีหลักฐานว่าเมื่อสมัยปลายอาณาจักรของศรีวิชัย อันเปลี่ยนเป็นปัทมวงศ์ราว ๆ พุทธศตวรรษที่ 18 กษัตริย์ปัทมวงศ์น่าจะเสด็จอำนาจแก้วมาหาพิทักไปเมื่อระหว่าง พ.ศ. 1818 - 1836 มูลเหตุแห่งการสูญเสียอำนาจของศรีวิชัย นักประวัติศาสตร์ชี้แจงไว้ว่า ตามข้อสันนิษฐานของนักโบราณคดีชาวฝรั่งเศส เชื่อกันว่าอาณาจักรศรีวิชัยมีราชธานีตั้งอยู่ที่ป่าเลี้ยวในเกาะสุมาตรา ต่อมาปี พ.ศ. 1765 อาณาจักรคาทรีได้รุกรานยึดครองทั่วไปเกือบหมด ชาวฮั่นกลับไปยังปลายสมัยที่อาณาจักรศรีวิชัยเสื่อมอำนาจ ซึ่งจะเสื่อมหรือสลายไปด้วยประการใดไม่มีใครทราบ แต่ตำนานเมืองนครกล่าวว่ามีก่อนนครอันยิ่งใหญ่มีชื่อว่า ตามพรลิงค์ ซึ่งพระองค์มีอำนาจมากสามารถยกทัพไปตีลังกาถึงสองครั้ง แสดงว่าสมัยของพระเจ้าจันทรภาณุก็เป็นระยะเดียวกับสุโขทัยกำลังเรืองอำนาจทางภาคเหนือและเป็นระยะใกล้ ๆ กับการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเป็นศิลปะแบบลังกาด้วย สำหรับพระบรมธาตุเจดีย์ที่วัดพระมหาธาตุวรมหารานครศรีธรรมราชนั้น งานชิ้นนี้กล่าวว่าเดิมเป็นสกุลเจดีย์ปาละแบบสกุลเจดีย์วัดพะโคะสทิงพระแล้วมาแปลงเป็นสกุลเจดีย์แบบลังกาเป็นศิลปะศรีวิชัยรุ่นหลัง (น. ฃ ปากน้ำ 2529 : 15-23)

ในปี พ.ศ.2537 พระครูปัญญาสารคุณและคนอื่นๆ ได้เรียบเรียงเรื่อง พระธาตุเจดีย์ 5 องค์ งานเขียนชิ้นนี้ได้กล่าวถึงพระบรมธาตุเจดีย์ไว้ดังนี้ ในส่วนแรกกล่าวถึงมูลเหตุของการเกิดพุทธเจดีย์โดยกล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า ในสมัยครั้งพุทธกาลนั้นพวกที่นับถือพระพุทธศาสนานับถือแต่พระพุทธเจ้าและคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์เรียกว่า ไตรสรณาคมน์ หามิว่าคนอื่นเป็นเจดีย์ (คือสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งการบูชา) ในพระพุทธศาสนาไม่ ธรรมดาเจดีย์ในพระพุทธศาสนา นอกจากพระไตรสรณาคมน์เป็นของที่เกิดขึ้นเมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วทั้งนั้น อันพระสกุลเจดีย์มีประเพณีสร้างสำหรับบรรจุอัฐิธาตุมาแต่ก่อนพุทธกาล ไม่เฉพาะแต่สำหรับบรรจุอัฐิธาตุของพระเจ้าจักรพรรดิเท่านั้น สกุลที่สร้างบรรจุอัฐิธาตุบุคคลอื่น ๆ ก็มีดังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทว่าพระพาทิยเป็นพุทธสาวกถูกโคชนถึงมรณภาพ พระพุทธองค์โปรดให้สร้างสกุลบรรจุอัฐิธาตุพวกนับถือศาสนาอื่น เช่น พวกเคียวถีย์นิครนถ์ก็สร้างสกุลบรรจุอัฐิธาตุของศาสดาจารย์เป็นทำนองเดียวกัน

พิเคราะห์ดูตามลักษณะพระสถูปที่สร้างตั้งแต่โบราณมาตลอดกาล บัดนี้เห็นว่าสถูปชั้นเดิมทีเดียวก็จะเป็นแต่พูนดินขึ้นเป็นโคกตรงที่ฝังอัฐิธาตุแล้วลงเขื่อนรอบกันดินพังและบนโคกนั้นทำนองจะป้อมหรือฉัตรให้เป็นเกียรติยศหรือเป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นที่ฝังอัฐิท่านผู้ใด ถ้าไม่ใช่อัฐิคนสำคัญก็จะเป็นแต่พูนดินเป็นโคกเท่านั้น สถูปจะทำเป็นขนาดใหญ่หรือขนาดเล็กและจะทำโดยประณีตบรรจงหรือทำแต่พอเสร็จก็แล้วแต่กำลังของผู้สร้างคือชั้นหลังมาเมื่อนิยมนับถือพระธาตุในพระพุทธศาสนาจึงตกแต่งแปลงรูปแบบพระสถูปให้งดงามวิจิตรขึ้น โดยเฉพาะในสมัยของพระเจ้าศรีธรรมโศกราชที่พระพุทธศาสนารุ่งเรืองในอินเดียที่สุด เมื่อสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 31-34)

หนังสือเล่มนี้ผู้เขียนได้อธิบายว่าโทณพราหมณ์ผู้เคยเป็นอาจารย์บอกศิลปศาสตร์ให้แก่ท้าวพญาทั้งปวง จึงว่ากล่าวใกล้เกลี่ยให้ปรองดองกัน แบ่งพระบรมธาตุออกเป็น 8 ส่วน แยกไปในที่ต่าง ๆ แห่งละส่วนตามปรารถนา คือ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 35)

1. พระเจ้าอชาตศัตรูได้ไปยังเมืองราชคฤห์มหานคร อันเป็นราชธานีของมคธราชรัฐในสมัยนั้น (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงราชะเคีย) ส่วน 1
2. กษัตริย์สักยราช พระญาติวงศ์ของพระพุทธองค์ไปยังเมืองกบิลพัสดุ์ (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงภูโธลอยู่ในเนปาลราชรัฐ) ส่วน 1
3. กษัตริย์ลิจฉวี ได้ไปยังเมืองเวสาลี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงเพสาร์ห์) ส่วน 1
4. กษัตริย์อุลลิสะ หรือเรียกอย่างหนึ่งว่าบุลิได้ไปยังเมืองอัลกัปปะ ส่วน 1
5. มหาพราหมณ์ผู้ครองเมือง ได้ไปยังเมืองเวฏทีปกะ ส่วน 1
6. กษัตริย์โกลิสะ ได้ไปยังเมืองรามคาม (เดี๋ยวนี้อยู่ในเขตเนปาลราชรัฐ) ส่วน 1
7. มัลลกษัตริย์เมืองปาวา ได้ไปยังเมืองปาวา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงปีระโอนะ) ส่วน 1
8. มัลลกษัตริย์กุสินารา ได้ไว้ ณ เมืองกุสินารา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงกาเสีย) ส่วน 1

ฝ่ายโทณพราหมณ์เองนั้นขณะแบ่งพระธาตุเป็นส่วนๆ เพื่อแจกแก่กษัตริย์ทั้งปวง ได้ลอบหยิบเอาพระเขี้ยวแก้วขวาเบื้องบนมาซ่อนไว้ในมวยผมแห่งคน ประสงค์จะมีให้กษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่งล่วงรู้ ตามตำนานทั้งหลายกล่าวว่าครั้งนั้นสมเด็จพระอมรินทรราชาที่เสด็จลงมาอาราธนาพระเขี้ยวแก้วนั้นจากมวยผมแห่งโทณพราหมณ์ใส่ในผอบแก้ว แล้วอาราธนาไปประดิษฐานไว้ ณ พระเจดีย์จุฬามณีในดาวดึงส์พิภพ รวมกันกับพระเศียรธาตุของสมเด็จพระบรมศาสดาที่ทรงปลงเมื่อคราวเสด็จออกมหาภิเนษกรรม สำหรับเป็นที่สักการะของเทพคาทั้งปวงสืบไป

ข้างฝ่ายโทมพรพราหมณ์ครั้งแจกพระบรมธาตุเสร็จแล้วคลำหาพระเขี้ยวแก้วที่ม้วยผมแห่งคนมิพบก็งใจมีรูที่จะออกปากประการใดได้ จึงได้แต่ขอทะนานทองที่ดวงพระบรมธาตุนั้นไว้เป็นของแห่งตน ก่อพระสถูปบรรจุทะนานนั้นไว้เป็นที่เคารพกราบไหว้สืบทอด (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 36)

พระบรมธาตุที่กษัตริย์ทั้งปวงได้รับแบ่งจากกรุงกุสินาราไปครั้งนั้นต่างเมืองต่างก็สร้างพระสถูปเป็นที่ประดิษฐานไว้ จึงเกิดมีพระธาตุเจดีย์ขึ้น 8 แห่ง

เจดีย์ในพระพุทธศาสนา ตามตำรากำหนดว่ามี 4 อย่าง คือ ธาตุเจดีย์ตั้งได้อธิบายมาแล้วข้างต้น 1 บริโภคเจดีย์ 1 ธรรมเจดีย์ 1 และอุเทศิกเจดีย์อีก 1

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายรายละเอียดแห่งบริโภคเจดีย์ ธรรมเจดีย์ และอุเทศิกเจดีย์ไว้โดยลำดับดังนี้ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 36)

ในหนังสือเล่มนี้ผู้เขียนได้อธิบายไว้ว่า

มูลเหตุแห่งบริโภคเจดีย์นั้น เรื่องก็เกิดขึ้นในเวลาเมื่อพระพุทธองค์ทรงประจวบใกล้จะเสด็จเข้าสู่พระนิพพานเหมือนกัน คือ พระอานนทเถระเจ้าในเวลานั้นยังมีได้บรรลุมรรคผลถึงขั้นสูงสุดทูลปรารภว่า แต่ก่อนมาเหล่าภิกษุพุทธสาวกได้เคยเฝ้าเห็นพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเนื่องนิตย์ เมื่อพระองค์เสด็จเข้าสู่พระนิพพานแล้วมิได้เฝ้าเห็นพระองค์ต่อไปเห็นจะพากันว่าแห้ว สมเด็จพระมหากรุณาเจ้าจึงทรงอนุญาตที่สังเวชนียสถานไว้ 4 แห่ง สำหรับพุทธสาวกเหล่าใดใคร่จะเห็นพระองค์ ก็ให้ไปปลงธรรมสังเวช ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งใน 4 แห่งนั้น คือ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 37)

1. ที่พระตถาคตเจ้าประสูติ ณ บาลุมพินีในแขวงเมืองกบิลพัสดุ์ (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลรัมมินเค อยู่ ในแขวงเนปาลราชู) แห่ง 1
2. ที่พระตถาคตเจ้าคร่ำครวญพระโพธิญาณ ณ โพธิพฤกษมณฑลในแขวงเมืองคยา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลพุทธคยา) แห่ง 1
3. ที่พระตถาคตเจ้าประทานปฐมเทศนา ณ ตำบลอิสิปิตนมะฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลสารนาถ) แห่ง 1
4. ที่พระตถาคตเจ้าเข้าสู่พระนิพพาน ณ ตำบลสาละวัน ในแขวงเมืองกุสินารา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงกาเซีย) แห่ง 1

ที่สังเวชนียสถาน 4 แห่งนี้เป็นบริโภคเจดีย์โดยพระบรมพุทธานุญาต นอกจากนี้ยังมีบริโภคเจดีย์เกิดขึ้นด้วยเหตุการณ์อีก 2 แห่ง มีเรื่องตำนานปรากฏในหนังสือปฐมสมโพธิว่าเมื่อถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระนั้น โมริยกษัตริย์เจ้าเมืองปีบลีวันให้ไปขอพระบรมธาตุเข้าไป

ทอดไปถึงเมืองกุสินารามือแบ่งพระบรมธาตุแจกไปเสียแล้ว ได้แต่พระอังคารดำนที่ถวายพระเพลิง พระพุทธศรีระไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ ณ เมืองปีบผลิวัน (เดิวนั้นเรียกว่า ฐบุระ) องค์ 1 ส่วน โทษพราหมณ์ผู้แบ่งพระบรมธาตุได้ทะนาน โลหะที่ดวงพระธาตุ ไปก็ไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ใน เขตเมืองกุสินารานั้นอีกองค์ 1 พระสถูป 2 องค์นี้ก็นับว่าเป็นบริโศกเจดีย์ เพราะเนื่องด้วย พระศกาคตเจ้าเช่นเดียวกับที่สังเวชนียสถาน จึงเกิดบริโศกเจดีย์ขึ้นในชั้นแรกรวม เป็น 6 แห่งด้วยกัน (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 37)

มูลเหตุแห่งธรรมเจดีย์นั้น ในตำราไม่ได้กล่าวถึงเรื่องตำนานแต่มีโบราณวัตถุปรากฏ เป็นเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานมูลเหตุที่เกิดขึ้นว่าคงอาศัยพระพุทธบรหาร ซึ่งทรงแสดงแก่เหล่า พระสาวกเมื่อก่อนเสด็จเข้าสู่พระนิพพานว่า พระธรรมจะแทนพระองค์ต่อไปดังนี้เมื่อล่วงพุทธกาล มาแล้วผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาบางพวกอยู่ห่างไกลพระธาตุเจดีย์ และพระบริโศกเจดีย์อยู่ใน ครั้งนั้นจะไปทำสักการบูชาได้ด้วยยากใครจะมีเจดีย์สถานเป็นที่บูชาบ้าง จึงมีผู้รู้พระบรม พุทธาธิบายแนะนำให้เขียนพระธรรมลงเป็นตัวอักษรประดิษฐานไว้เป็นที่บูชา โดยอ้างพระพุทธ บรหารซึ่งตรัสว่าพระธรรมจะแทนพระองค์นั้น จึงเกิดมีประเพณีสร้างธรรมเจดีย์ขึ้นอีกอย่าง 1 มักเลือกเอาพระธรรมที่เป็นหัวใจในพระพุทธศาสนา เช่น คาถาพระอรียสัจว่า (พระครูปัญญา สารคุณ และ คนอื่นๆ 2537 : 38)

“เข ชมฺมา เหตุปฺปภา เตสํ เหตุ คตาคโค (อาห)

เตสฺมจ โย นิโรโธ จ เอวํวาทิ มหาสมโณ”

นี่เป็นต้น มาจารึกธรรมเจดีย์ ครั้นต่อมาถึงสมัยเมื่อเขียนพระธรรมวินัยลงเป็นตัวอักษร แล้วก็นับถือคัมภีร์ พระไตรปิฎกว่าเป็นพระธรรมเจดีย์ด้วย (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 38)

อุเทศิกะเจดีย์นั้น เป็นของสร้างขึ้นโดยเจตนาอุทิศต่อพระพุทธเจ้าไม่กำหนดว่าจะต้อง เป็นอย่างไรถ้ามิได้เป็นธาตุเจดีย์หรือบริโศกเจดีย์ทั้งสิ้น พิเคราะห์ดูโดยโบราณวัตถุที่ปรากฏอยู่ ดูเหมือนอุเทศิกะเจดีย์ที่ซอบทำกันในชั้นแรกจะทำเป็นพุทธบัลลังก์ อาศัยประเพณีอันมีมาแต่ครั้ง พุทธกาลพุทธสาวกข่อมจัดอาสนะไว้รับเสด็จพระพุทธองค์ในเวลาเมื่อเสด็จไป โปรดสัตว์ ณ ที่นั้นๆ จึงสร้างพุทธบัลลังก์เป็นสักการบูชาในเวลารำลึกถึงพระพุทธองค์เมื่อเสด็จเข้า ปรีนิพพานแล้วเรียกว่า อาสนะบูชา เป็นอุเทศิกะเจดีย์มีขึ้นก่อนอย่างอื่น เมื่อสมเด็จพระบรม ศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระพุทธศาสนาในประเทศอินเดียมีความเจริญและความเสื่อม ไปตามลำดับกาล สมัยที่พระพุทธศาสนารุ่งเรืองที่สุดเห็นจะได้แก่สมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งทรงเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 3 ใน โมริยราชวงศ์ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อราวพุทธศักราช 270 ทรงมี พระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ทรงพยายามปกครองไพร่ฟ้า

ข้ามแผ่นดินโดยธรรมานุภาพแทนเดชานุภาพ ตลอดรัชสมัยของพระองค์ได้ทรงกระทำอุปการะยิ่งใหญ่แก่พระศาสนาเป็นสามประการ คือ สร้างพุทธเจดีย์สถาน 1 การสังคายนา พระธรรมวินัย 1 และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังประเทศทั้งหลายอีก 1 (พระครูปัญญา สารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 40)

ในประการต้นและประการท้ายนั้นมีข้อผูกพันมาถึงมหาธาตุในประเทศไทย จึงขออธิบายขยายความในส่วนนี้ให้ละเอียดว่า การสร้างพุทธเจดีย์นั้นมีในเรื่องตำนานว่าพระเจ้าอโศกให้รวบรวมพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้ามาแบ่งแจกไปบรรจุไว้ในพระสถูปซึ่งสร้างขึ้น ณ ที่ต่าง ๆ ในสมัยนั้นมากมายหลายแห่ง (ในตำนานประมาณโดยโวหารว่าถึงแปดหมื่นสี่พันแห่ง ซึ่งหมายความเหิงว่านับไม่ถ้วน) ข้อนี้มีโบราณวัตถุประกอบเป็นหลักฐาน ล้วนพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุซึ่งสร้างในสมัยพระเจ้าอโศกยังปรากฏอยู่หลายแห่งทั้งที่ในอินเดียและลังกาทวีป จึงยุติได้ว่าประเพณีที่นิยมในการสร้างพระสถูปเป็นพุทธเจดีย์มีขึ้นแพร่หลาย ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกยังปรากฏอยู่หลายแห่งทั้งที่ในอินเดียและลังกาทวีป จึงยุติได้ว่าประเพณีที่นิยมในการสร้างพระสถูปเป็นพุทธเจดีย์มีขึ้นแพร่หลาย ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกยังปรากฏอยู่หลายแห่งทั้งที่ในอินเดียและลังกาทวีป จึงยุติได้ว่าประเพณีที่นิยมในการสร้างพระสถูปเป็นพุทธเจดีย์มีขึ้นแพร่หลาย ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกแจกพระบรมธาตุเป็นต้นมา เหตุใดพระเจ้าอโศกจึงรวบรวมพระบรมธาตุมาแบ่งแจกไปให้สร้างพระสถูปประดิษฐานไว้ ณ ที่ต่าง ๆ ครั้งนั้น เมื่อคิดถึงก็พอแลเห็นได้ด้วยก่อนนั้นมาพุทธเจดีย์ที่เนื่องต่อพระพุทธองค์มีแต่บริโกคเจดีย์ที่พระพุทธเจ้าได้ประทานอนุญาตไว้ 4 แห่งกับพระธาตุเจดีย์ที่สร้างไว้ ณ เมืองต่าง ๆ ซึ่งได้พระบรมธาตุไปเมื่อแบ่งแจกครั้งแรกอีก 8 แห่ง ครั้นพระเจ้าอโศกทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนารุ่งเรืองนับถือกันแพร่หลายไปทั่วภูมิภาคในพระราชอาณาเขต ตลอดจนถึงต่างประเทศ ผู้ที่อยู่ไกลจะไปทำกระทำสักการบูชาถึงพุทธเจดีย์ที่ไกลมาได้โดยยาก พระเจ้าอโศกจึงให้รวบรวมพระธาตุมาแบ่งใหม่เป็นส่วนละน้อย ๆ แล้วประทานให้สร้างพระสถูปประดิษฐานไว้ตามบรรดาเมืองที่มีคนเลื่อมใสพระพุทธศาสนา มาก ให้เป็นที่สักการบูชาประจำอยู่ในเมืองนั้น ๆ ส่วนพระบริโกคเจดีย์นั้นนำสันนิษฐานว่าการที่นับค่าบาทที่พุทธปาฏิหาริย์เป็นบริโกคเจดีย์เพิ่มขึ้นอีก 4 แห่ง ก็จะเกิดขึ้นในครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช และยังมีในเรื่องพงศาวดารอีกอย่างหนึ่งว่า พระเจ้าอโศกให้คอนกิงพระศรีมหาโพธิ์ที่เมืองพุทธคยาส่งไปประทานพระเจ้าเทวานัมปิยติสสีให้ปลูกไว้ในลังกาทวีป (ยังปรากฏอยู่ ณ เมืองอนูราชปุริจนบัดนี้) ข้อนี้ก็ต่อประสงฆ์จะให้มีทั้งพระธาตุเจดีย์และพระบริโกคเจดีย์ในลังกาทวีป แต่การที่เอาเมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ไปเพาะปลูกเป็นพุทธเจดีย์อาจจะมิมาแต่ก่อนแล้ว พระเจ้าอโศกจึงให้คอนกิงของพระศรีมหาโพธิ์ประทานไปเมืองลังกา เพื่อจะให้วิเศษกว่าคนสามัญเก็บเมล็ดไปเพาะปลูก (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 41)

อนึ่ง เจดีย์วัดอุทของโบราณที่ขุดค้นพบในอินเดีย ปรากฏของที่สร้างครั้งพระเจ้าอโศก เป็นเก่าก่อนที่เพื่อนนักปราชญ์เขาสันนิษฐานว่า เพราะเมื่อก่อนสมัยพระเจ้าอโศก ชาวอินเดียชอบ ปลูกสร้างแต่ด้วยเครื่องไม้หรือของอย่างอื่นซึ่งไม่ทนทาน จึงเนอันครายสูญไปเสียหมด การสร้าง เจดีย์วัดอุทด้วยศิลาเพิ่งเริ่มเกิดขึ้นเมื่อครั้งพระเจ้าอโศก ความข้อนี้พิเคราะห์ดูเห็นว่าจะน่าจะเป็นด้วย พระราชเจดีย์ 4 แห่งของเดิมทรุดโทรมถึงสูญเสียไปบ้าง เมื่อพระเจ้าอโศกเจกพระบรมธาตุจึงให้ สร้างพระสถูปเจดีย์ด้วยศิลาหรือก่อด้วยอิฐอย่างมั่นคงเพื่อจะให้อยู่ถาวร มิให้เป็นอันครายเหมือน อย่างพระพุทธรเจดีย์ของเดิม ลักษณะพระสถูปที่สร้างเมื่อครั้งพระเจ้าอโศกนั้นมักทำด้วยสถูปกลม รูปทรงเหมือนขันน้ำหรือโอคว่ำข้างบนทำเป็นพุทธอาสน์สี่เหลี่ยมตั้งไว้และมีฉัตร (อย่างร่ม) ปีกบนนั้นเป็นยอด ได้ตัวสถูปทำเป็นฐานรอง รอบฐานทำเป็นที่สำหรับเดินประทักษิณ แล้วมี รั้วล้อมรอบภายนอก รั้วทำด้วยศิลาแต่ยังทำเป็นเขื่อนเหมือนทำด้วยไม้ การจำลองกลดลยยังหา ไคร่ทำไม่ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 41)

ส่วนเรื่องพระเจ้าอโศกมหาราชให้สอนพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปยังนานาประเทศ นั้นมีหลักฐานปรากฏอยู่ในศิลาจารึกพระเจ้าอโศกเองกับทั้งในตำนานที่เรียกว่าหนังสือมหาวงศ์ อธิบายว่าพระเจ้าอโศกทรงอาราธนาให้พระสงฆ์ไปเที่ยวสอนศาสนาในนานาประเทศ ปรากฏ ราชการว่ามีพระโศณะเถระและพระอุตรเถระเป็นสมณฑทูตไปยังสุวรรณภูมิที่วันนี้จะอยู่แห่งใดเป็น การแน่นอนนั้นยังไม่เป็นที่ยุติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพประทาน พระมติว่าน่าอ้างเอาเมืองที่พระปฐมเจดีย์ยิ่งกว่า เพราะมีโบราณวัตถุ เช่น ศิลาธรรมจักร เป็นต้น ทันชั้นสมัยพระเจ้าอโศกและมีชื่อเมืองสุวรรณภูมิอยู่เป็นสำคัญ แต่ถ้าที่เรียกว่าสุวรรณภูมิประเทศ ครั้งนั้นจะหมายรวมเอาดินแดนที่เป็นประเทศสมณูและไทย ภายหลังทั้งหมดเหมือนอย่างเราเรียก อินเดียก็เป็นได้ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 42)

อย่างไรก็ดี สุวรรณภูมิจะตั้งอยู่ที่ใดเป็นแน่นอนนั้นความเห็นในเรื่องนี้ก็ยังไม่เป็นที่ยุติ เพราะมีผู้รู้ชาวต่างประเทศแสดงความเห็นเป็นต่าง ๆ กัน เช่น ท่านปะระนะวิดานะ ชาวลังกา เชื่อว่าสุวรรณภูมิ ได้แก่ ดินแดนในประเทศมาเลเซียบัดนี้ ส่วนทางพม่าก็อ้างจารึกกัลยาณีและ คัมภีร์ศาสนาวงศ์ว่าสุวรรณภูมิตั้งอยู่ในพม่า นอกจากนั้นยังมีอีกหลายท่าน เช่น ศาสตราจารย์ ชอร์ช เซเคส์ ก็มีความเห็นทำนองเดียวกันกับพระวินิจฉัยสันนิษฐานในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 42)

นอกจากนี้ผลงานชิ้นนี้ยังได้กล่าวถึงความหมายของ “มหาธาตุ” ซึ่งคัดลอกมาจาก หนังสือมหาธาตุของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คำว่า ธาตุ ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2525 ให้ความหมายไว้ว่า (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 43)

ธาตุ 1, ธาตุ (ทาด, ทาดุ, ทาดตุ) น. สิ่งที่ดีถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่คุ้มกันเป็นร่างของสิ่งทั้งหลาย โดยทั่ว ๆ ไป เชื่อว่ามี 4 ธาตุ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม แต่ก็อาจมีธาตุอื่น ๆ อีก เช่น อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ ธาตุไม้ ธาตุทอง ธาตุเหล็ก (ป.) ธาตุโอบ (ทาดุโอบ) น. ความกำเริบของธาตุ ได้แก่ ธาตุทั้ง 4 ในร่างกายไม่ปรกติ มีอาหารเสีย เป็นต้น ธาตุเบา (ทาด) ว. ที่กินระบายอ่อน ๆ ถี่ง่าย ธาตุหนัก (ทาด)ว. ที่ต้องกินยาถ่ายมาก ๆ จึงจะถ่าย

ธาตุ 2 (ทาด, ทาดุ) น. กระดูกของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ โดยทั่ว ๆ ไป เรียกรวม ๆ ว่า พระธาตุ, ถ้าเป็นกระดูกของพระพุทธเจ้าเรียก พระบรมธาตุ หรือ พระบรมสารีริกธาตุ, ถ้าเป็นกระดูกของพระอรหันต์ เรียกว่า พระธาตุ, ถ้าเป็นกระดูกส่วนใดส่วนหนึ่งของพระพุทธเจ้า ก็เรียกตามความหมายของค่านั้น ๆ เช่น พระอัฐกธาตุ พระทันตธาตุ ถ้าเป็นผมของพระพุทธเจ้า เรียกว่าพระเกศธาตุ ; ชื่อคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาซึ่งว่าด้วยธาตุ เช่น ธาตุกถา ธาตุปาฐ (ป.ส) ถิ่นอีสาน เจดีย์ที่บรรจุกระดูกคนที่เผาแล้ว ธาตุกรรม น. ส่วนสำคัญของพระสตุปหรือปราสาทที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุหรือพระธาตุไว้ภายในครรรธาตุหรือเรือนธาตุก็ว่า ธาตุเจดีย์ เจดีย์บรรจุพระธาตุ, ธาตุสตุป น. ธาตุเจดีย์

ธาตุ 3 (ทาด) (วิทยา) น. สารเนื้อเดียวล้วนซึ่งประกอบด้วยบรรดาอะตอมที่มีโปรตอนจำนวนเดียวกันในนิวเคลียส

ธาตุ 4 (ทาด) น. รากศัพท์ของคำบาลีสันสกฤตเป็นต้น เช่น ธาตุมาจาก ธาธาตุ สวากมาจาก สุ ธาตุ กิริยา มาจาก กฤ ธาตุ

แต่ถ้ากล่าวถึงมหาธาตุแล้วเห็นจะเป็นที่เข้าใจกันอยู่โดยทั่วไปว่าหมายถึง พระอัฐธาตุของพระบรมศาสดา ธรรมคานมนุษย์เรานั้นเมื่อสิ้นชีพและกระทำฌาปนกิจ คือ เผาศพแล้วส่วนแห่งสรีระที่เหลืออยู่ ๘ เเชิงตะกอน ได้แก่ อัฐธาตุ ทายาทมัททินิยมเก็บไว้เพื่อบูชาและบำเพ็ญทักษิณานุประทานอัฐิของคนสามัญมีสัจฐานดังที่เราเห็นกันอยู่ทั่วไป แต่เป็นที่น่าอัศจรรย์อย่างยิ่งนักที่อัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมศาสดาลอดถึงพระอรหันต์สาวกทั้งหลาย มักมีสัจฐานและคุณวิเศษ ผิดจากอัฐิธาตุของสามัญมนุษย์ ความข้อนีเห็นจะเป็นที่สังเกตุโจษจันมาแต่โบราณแล้วเฉพาะในเมืองไทยของเราก็มีหนังสือตำนานเกี่ยวข้อด้วยพระบรมสารีริกธาตุเป็นหลายเรื่องน่ารู้ น่าสนใจ มิใช่น้อย

ท่านพระอรธรรดาจารย์ ได้กล่าวขยายความไว้ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีโดยจำแนกพระสรีรธาตุไว้เป็น 2 ประเภท คือ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 44)

1. พระสรีรธาตุที่แยกกระจัดกระจายจากกัน
2. พระสรีรธาตุที่ไม่แยกกระจัดกระจาย

พระสรีรธาตุที่ไม่แยกกระจัดกระจาย ได้แก่ พระสรีรธาตุ 7 องค์ คือ พระเขี้ยวแก้ว 4 องค์ (ข้างบน 2 ข้างล่าง 2 หรือข้างขวา 2 ข้างซ้าย 2) พระรากขวัญ (กระดูกไหปลาร้า) 2 และพระอุณห์ 1 นอกนั้นแยกกระจัดกระจายจากกัน

พระพุทธรูปริกาธาตุองค์ใหญ่ทั้ง 7 ซึ่งพระเดชโษธาตุมิได้สังหารให้ทำลายประดิษฐานอยู่ ณ สถานที่ต่าง ๆ ดังนี้ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 44)

พระอุณห์	ประดิษฐานอยู่ ณ เมืองอนุราชสิหล
พระรากขวัญเบื้องขวา	ประดิษฐานอยู่ ณ เมืองอนุราชสิหล
พระรากขวัญเบื้องซ้าย	ประดิษฐานอยู่ ณ เมืองพรหมโลก
พระทามธาตุขวาเบื้องบน	ประดิษฐานอยู่ ณ ลาวดิงส์เทวโลก
พระทามธาตุซ้ายเบื้องบน	ประดิษฐานอยู่ ณ เมืองคันธารรัฐ
พระทามธาตุขวาเบื้องล่าง	ประดิษฐานอยู่ ณ ลังกาสิงหล
พระทามธาตุซ้ายเบื้องล่าง	ประดิษฐานอยู่ ณ นาคพิภพ

นอกจากนี้ พระอรธกถาจารย์อธิบายว่าพระสรีรธาตุที่แยกกระจัดกระจายกันมีลักษณะและขนาดดังนี้ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 45)

1. เหมือนดอกมะลิตูม
2. เหมือนแก้วมุกดาที่เจียรระโนแล้ว
3. เหมือนจูนหรือผงทองคำ

ขนาดของพระธาตุมี 3 ขนาด คือ

1. พระธาตุขนาดเล็กกว่าประมาณเท่าเมล็ดพันธุ์ฝักกาด
2. พระธาตุขนาดใหญ่ประมาณเท่าเมล็ดข้าวสารหักกลาง
3. พระธาตุขนาดใหญ่มากประมาณเท่าเมล็ดถั่วเขียวผ่ากลาง

ลักษณะและขนาดของพระธาตุดังกล่าวแล้วข้างต้น นายธนิต อยู่โพธิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากร อธิบายขยายความว่า (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 45)

การกล่าวว่า “ประมาณเท่าเมล็ดฝักกาด” นั้นคงไม่มีปัญหา ถ้าท่านไม่เคยเปรียบเทียบก็โปรดดูเมล็ดพรรณฝักกาดขนาดนั้นเป็นพระธาตุขนาดเล็ก แลที่ว่า “ประมาณเท่าเมล็ดข้าวสารหักกลาง” โปรดทดลองเอาเมล็ดข้าวสารทั้งเมล็ดมาหักตรงกลางออกเป็น 2 ท่อนเท่า ๆ กัน ซึ่งอาจหักเสี้ยวบ้างก็ได้คงเป็นท่อนละครึ่งเมล็ด พระธาตุขนาดใหญ่นี้มีประมาณเท่า ๆ กับเมล็ดหักเสี้ยวข้างตรงบ้าง ส่วนที่ว่า “ประมาณเท่าเมล็ดถั่วเขียวผ่ากลาง” ท่านคงจะทราบกันดีว่า เมล็ดถั่วทุกชนิดมักมี 2 ซีกประกบกันแล้วมีเปลือกหุ้ม เมล็ดถั่วเขียวก็เช่นกันเมล็ดหนึ่ง ๆ มี 2 ซีก แล้วมีเปลือกสีเขียวหุ้มไว้ที่เราเรียกกันว่า ถั่วเขียว ก็คงจะเรียกตามเปลือกนอกสีเขียวที่หุ้มอยู่ แต่ถ้าเรา

แกะหรือกะเทาะเปลือกหุ้มสีเขียวนั้นออก จะเห็นเป็นสีขาวหรือสีนวล ๆ เป็นแผ่นประกบกันอยู่ และแยกออกได้เป็น 2 ซีก พระธาตุที่ว่าขนาดใหญ่มากก็ประมาณเท่ากับเมล็ดถั่วเขียวกะเทาะเปลือกแล้วซีกหนึ่ง ๆ และคูสีออกจะคล้าย ๆ กันด้วย และถ้าธาตุขนาดเท่าเมล็ดในถั่วเขียว 2 องค์ จะคล้าย ๆ กันด้วย ประกอบกันก็มีลักษณะคล้ายดอกมะลิตูมแต่ที่ว่า “เหมือนจุมหรือผงทองคำ” ในเรื่องลักษณะนั้น เท่าที่เคยเห็นมาดูเหมือนหรือร่วมเป็นการยากที่จะจำแนกรู้ได้ว่าเป็นพระธาตุหรือผงจากตะไบบของช่างทอง (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 46)

อนึ่ง สมควรกล่าวเพิ่มเติมว่าตามคติความเชื่อในเรื่องพระธาตุนั้น เนื่องจากสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามิได้มีแต่สมเด็จพระมหาสมณโคดมพระองค์เดียว หากแต่มีสมเด็จพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นอีกมากมาย แม้พระสรีระธาตุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์อื่นก็มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากอัฐิธาตุของมนุษย์สามัญ กล่าวกันว่าถ้าเป็นพระสรีระธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งมีพระชนม์ยืนนาน เช่น พระพุทธวิปัสสีหรือพระพุทธกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระสรีระธาตุจะรวมเป็นชิ้นใหญ่ชิ้นเดียว มีลักษณะเป็นแท่งจุกท่อนทองและเทวลาบมนุษย์ทั้งหลายก็จะสร้างพระสถูปเจดีย์บรรจุพระสรีระธาตุนั้น ณ ที่แห่งเดียว แต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคสมณโคดมของเรานั้นมีพระชนมายุเสมอด้วยมนุษย์ธรรมดา มิได้มีกำหนดที่ยืนยาวเป็นพิเศษ ทรงปรารถนาเหตุดังนี้แล้วจึงทรงพระดำริว่าในช่วงเวลาแห่งพระชนม์ชีพ พระศาสนาของพระองค์ยังมีทันแพร่หลายไปในถิ่นประเทศทั้งปวง จึงทรงอธิษฐานพระทัยว่าเมื่อปรินิพพานแล้วให้พระธาตุแยกกระจัดกระจายเป็นองค์เล็กองค์น้อยแม้ประมาณเท่าเมล็ดผักกาด เพื่อเป็นที่สักการะของมหาชนในประชุมชนทั้งหลาย (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 46)

นอกจากคำเรียกว่า “มหาธาตุ” แล้ว พระอัฐิของสมเด็จพระบรมศาสดาอาจเรียกขานเป็นอย่างอื่นได้อีก เช่น พระธาตุ พระสรีระธาตุ หรือพระบรมสารีริกธาตุ เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่มีความหมายเดียวกันทั้งสิ้น แม้ในภาษาบาลีเองก็ใช้ต่างกันเป็นหลายคำในมหาปรินิพพานสูตรเรียกว่า พระธาตุว่า สรรานิและ สรราน ส่วนในอรรถกถาเรียกว่า ธาตุ และธาตุโย ดังนี้ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 46)

นอกจากพระบรมสารีริกธาตุของพระบรมศาสดาแล้ว แม้ธาตุของพระอรหันตสาวกที่เรียกว่า พระอรหันตธาตุ ก็มีลักษณะ สี และทรวดทรงลักษณะพิเศษไม่เหมือนอัฐิธาตุสามัญทั่วไป ตามคำรากล่าวว่าต่างองค์ต่างมีลักษณะพิเศษแตกต่างกันไป ตัวอย่างเช่น ธาตุพระสารบุตร ลักษณะกลมเป็นปริมณฑลข้าง ตรีเป็นไขจึงจกข้าง เป็นดั่งรูปบาตรคว่ำข้าง พรรณขาว สีสังข์ สีพิทูลแห้ง สีหาวตะค้า, ธาตุพระโมคคัลลานะ ลักษณะกลมเป็นปริมณฑลอย่างหนึ่ง ตรีเป็นผลมะตูมแลเมล็ดทองเหลืองก็มี แลเมล็ดสวาดก็มี เป็นเมล็ดคำก็มี สีเหลืองเหมือนหัวตะค้าข้าง สีขาวข้าง เขียวข้างใน และลายดั่งไข่นกบั้ง ราวเป็นสายเลือดข้าง, ธาตุ พระอานนท์ ลักษณะ

ดั่งใบบัวเดือน พรรณคำดั่งน้ำรักร้อยหนึ่ง สีขาวสะอาดดั่งสีเงินอย่างหนึ่ง (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 47)

งานเขียนชิ้นนี้ยังกล่าวถึงรูปทรงของพระมหาธาตุเจดีย์ ซึ่งคัดลอกมาจากหนังสือมหาธาตุของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พระมหาธาตุเจดีย์ในประเทศไทยมีทรวดทรงต่างๆ หลากหลายด้วยมีความเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยและตามความนิยม พระมหาธาตุเจดีย์บางแห่งสร้างขึ้นในคราวแรกก่อน แล้วต่อมาภายหลังมีผู้มาเปลี่ยนแปลงหรือสร้างเพิ่มเติมขึ้นอีก บางทีทำให้ผิดไปจากรูปเดิมก็มี อย่างไรก็ตามก็ตีหนังสือเล่มนี้มิได้มีความมุ่งหมายที่จะให้เป็นตำราทางวิชาการหรือคำวินิจฉัยในทางประวัติศาสตร์ศิลปะ ว่าเจดีย์แต่ละทรงมีวิวัฒนาการเป็นมาอย่างไรหรือมีอิทธิพลแก่กันอย่างไร หากแต่มุ่งหมายที่จะเสนอความงามอันท้าทายและขึ้นหัดต่อการพิสูจน์ของกาลเวลา ครอบงำกระทั่งปัจจุบันเป็นข้อสำคัญ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 49)

หนังสือเล่มนี้ได้กล่าวถึงการแบ่งรูปแบบพระมหาธาตุเจดีย์ที่มีอยู่ในประเทศไทย ซึ่งคัดลอกมาจากหนังสือมหาธาตุของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยว่าแบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่ม คือ กลุ่มทรงโอคว่ำและทรงระฆังกลุ่มหนึ่ง กลุ่มทรงพระปรารักษ์กลุ่มหนึ่ง กลุ่มทรงเหลี่ยมกลุ่มหนึ่ง และกลุ่มทรงเบ็ดเตล็ดอีกกลุ่มหนึ่ง แต่ละกลุ่มมีพระมหาธาตุเจดีย์ทรงนั้น ๆ อยู่หลายองค์ มีความงามแปลกตาต่างๆ กันและมีความเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับดังจะได้พรรณนาต่อไป (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 49)

พระมหาธาตุเจดีย์ทรงโอคว่ำและทรงระฆัง

ในบรรดาสถูปเจดีย์ทางฝ่ายพระเนนอันเพราะเป็นอันครายสูญหายไปเสียหมด เราจึงทราบแต่เพียงว่า พระธาตุเจดีย์เก่าแก่ที่สุดเท่าที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน คือ พระสถูปที่ตำบลสัตยจี ซึ่งสร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นสถูปรูปกลม มีทรวดทรงเหมือนขันน้ำหรือโอคว่ำข้างบนพุทธศาสนานั้น นักปราชญ์ทั้งหลายสันนิษฐานกันว่า พระธาตุเจดีย์ที่สร้างกันมาก่อนรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราชเห็นจะทำด้วยเครื่องไม้และปรากฏหลักฐานว่ามีรูปทรงอย่างไรเป็นที่ทำเป็นพุทธอาสน์สี่เหลี่ยมตั้งไว้เหนือพุทธอาสน์มีฉัตรรูปร่างเหมือนอย่างร่มปักอยู่เป็นยอด อีกที่หนึ่งได้ตัวสถูปลงมาทำเป็นฐานรอง รอบฐานทำเป็นทางเดินสำหรับทำประทักษิณบูชา พระธาตุเจดีย์ รอบนอกมีรั้วกันอีกชั้นหนึ่ง (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 49)

ทรวดทรงฐานเจดีย์ที่เรียกว่าแบบโอคว่ำทำนองเดียวกับพระสถูปที่สัตยจีดังกล่าวเห็นจะแพร่หลายไปในนานาประเทศ เมื่อคราวที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาและอัญเชิญพระบรมธาตุไปประดิษฐานในประเทศต่างๆ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 49)

ในประเทศไทยเราเอง พระเจดีย์ทรงโอคว่ำก็เห็นจะเกิดก่อนเจดีย์ทรงอื่น หลักฐานพระสถูปทรงโอคว่ำที่เห็นอยู่ได้ในทุกวันนี้ ได้แก่ พระสถูปองค์เดิมที่อยู่ภายในพระปฐมเจดีย์อยู่ในปัจจุบัน พระสถูปจำลองขนาดเล็กทำด้วยศิลาสมัยทวารวดี มีฐานประทักษิณทำเป็นสี่เหลี่ยม พระสถูปกลมเป็นทรงโอคว่ำแต่ยอดเดี่ยวที่อยู่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร นอกจากนั้นยังมีพระมหาธาตุเจดีย์อีกองค์หนึ่งที่เป็นทรงโอคว่ำ สร้างไว้แต่ก่อนและเป็นທີ່เคารพนับถือของมหาชนราวเท่าทุกวันนี้ คือ พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 49)

อย่างไรก็ดี ต่อมาในชั้นหลังตั้งแต่ราวกรุงสุโขทัยลงมาพระมหาธาตุเจดีย์ทรงระฆังหรือที่เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่าทรงลังกา อันมีฐานคล้ายกับทรงโอคว่ำแต่สูงกว่าสักเล็กน้อยได้รับความนิยมน้อยลงหลาย ดังนั้น เราจึงเห็นได้ว่ามีเจดีย์สถานสมัยสุโขทัยหรือยุคใกล้เคียงหลายองค์สร้างเป็นทรงระฆัง เช่น เจดีย์วัดช้างล้อม เจดีย์วัดเขาสุวรรณคีรี เมืองศรีสัชนาลัย เจดีย์วัดชนะสงคราม เจดีย์วัดสระศรีเมืองสุโขทัย และเจดีย์วัดพระนอน เจดีย์วัดพระแก้ว เมืองกำแพงเพชร เป็นต้น (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 50)

อนึ่ง เมื่อกล่าวถึงวัดช้างล้อมบรรดามีที่อยู่ในประเทศไทยไม่ว่าจะเป็นที่เมืองสุโขทัยศรีสัชนาลัย กำแพงเพชรหรืออยุธยาแล้ว ควรกล่าวเพิ่มเติมในที่นี้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเชื่อว่า ลักษณะที่มีช้างเรียงล้อมอยู่นั้นอาจได้แบบอย่างมาจากพระเจดีย์ชัยของพระเจ้าพุทธคามินีมหาราชในลังกาทวีป ซึ่งทรงกระทำยุทธหัตถีชนะกษัตริย์ทมิฬเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 4 ก็เป็นได้ เพราะในเมืองอินเดียเองไม่เคยปรากฏว่ามีสถูปเจดีย์ซึ่งมีรูปช้างล้อมมาก่อน (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 50)

นอกจากนั้นยังมีข้อสังเกตว่า การประดับประดาตกแต่งพระมหาธาตุเจดีย์ทั้งหลายตั้งแต่ในสมัยสุโขทัยแล้วนิยมนำเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาสลักไว้ด้วย บางแห่งสลักเป็นเหตุการณ์ในพุทธประวัติ เช่น ลายปูนปั้นที่ปราสาททิศโคจรอบพระมหาธาตุเจดีย์ วัดมหาธาตุสุโขทัย บางแห่งทำเป็นภาพอื่นที่แสดงการระงับสงครามของพระมหาธาตุเจดีย์นั้น เช่น ภาพพระภิกษุลีลากระทำประทักษิณตั้งฐานเจียงพระมหาธาตุเจดีย์ วัดมหาธาตุสุโขทัยและที่ส่วนกลางของเจดีย์ตรงก่อนถึงปลียอดเจดีย์วัดเขาสุวรรณคีรี เมืองศรีสัชนาลัย เป็นต้น ต่อมาในสมัยอยุธยาความนิยมที่จะประดิษฐ์ทำเป็นรูปพระภิกษุลีลานี้ได้เปลี่ยนไปเป็นซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปแทน เช่น ที่วัดหัตถาวาส พระนครศรีอยุธยา เป็นต้น (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 51)

พระมหาธาตุเจดีย์ทรงโอคว่ำและทรงระฆังนี้ เป็นที่นิยมและเสื่อมความนิยมเป็นยุคๆ ดังที่ได้กล่าวมาข้างแล้ว ต่อมาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นฟูพระเจดีย์ทรงโอคว่ำและทรงระฆังคว่ำมาสร้างขึ้นอีกคราวหนึ่ง เพราะต้องด้วยพระราชนิม

เช่น พระสถูปที่ทรงสร้างครอบพระสถูปองค์เดิมที่เสริมพระปฐมเจดีย์องค์ที่เราเห็นในปัจจุบันนี้เป็นของที่ทรงคิดแบบขึ้นคล้ายทรงโอคว่ำแต่เดิม นอกจากนั้นก็มียอดอย่าง เช่น พระศรีรัตนเจดีย์ คือ พระเจดีย์องค์ใหญ่ที่อยู่บนไพทีในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระสถูปที่วัดบวรนิเวศวิหารก็ทรงสร้างเป็นพระสถูปกลมทรงระฆังอย่างสมัยสุโขทัยทั้งสิ้น (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 51)

พระมหาธาตุเจดีย์ทรงพระปรางค์

พระปรางค์ คือ สถูปเจดีย์อีกแบบหนึ่งมีฐานกว้าง ฐานโคกขลุ่ยสูง เรียวขึ้นเป็นชั้นๆ คล้ายฝักข้าวโพดบนยอดมีฝักเพกาหรือหนกสุล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 51)

พระปรางค์นั้นแบบอย่างมาแต่ปราสาท คือ เรือนหลายชั้น ซึ่งเดิมสร้างด้วยเครื่องไม้เป็นที่อยู่ของคนมั่งมีนับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้นลงมาจนเศรษฐี จึงนับถือกันว่าปราสาทเป็นเรือนของบุคคลชั้นสูง ถ้าเป็นแต่บุคคลสามัญก็อยู่เรือนโรงชั้นเดียวแต่เดิมถือกันเป็นคติดังนี้ ครั้นมาถึงสมัยอันหนึ่ง จะเป็นด้วยเหตุใดๆ ไรก่อนผู้สร้างปราสาทประสงค์จะสร้างเรือนเพื่อใช้การแต่หลังเดียวแต่ต้องการจะให้คงเป็นปราสาทให้สมศักดิ์ จึงเกิดแก่แบบแผนปราสาททำแต่ชั้นล่างให้กว้างขวางใหญ่โตชั้นบนต่อขึ้นไป ลดส่วนโค้งลงคงให้มีแต่รูปปรากฏว่าเป็นปราสาท เช่นนี้ แต่แรกทำด้วยเครื่องไม้ภายหลังมาเปลี่ยนเป็นสร้างด้วยอิฐและศิลา จึงเกิดเป็นพระปรางค์ชอบสร้างทั้งพวกถือพระพุทธศาสนาและพวกถือศาสนาพราหมณ์ มักสร้างเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหรือเทวรูปอันเป็นประธานด้วยจะให้เห็นว่าอยู่ปราสาท ดูเหมือนแบบพระปรางค์ที่สร้างในอินเดียแต่เดิมจะมีเครื่องหมายผิดกัน ถ้าปรางค์สร้างในพระพุทธศาสนาขอคทำเป็นพระสถูปถ้าปรางค์สร้างในศาสนาพราหมณ์ขอคทำเป็นตรีศูลหรือหนกสุล (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 52)

วัดมหาธาตุหลายแห่งในเมืองไทยมักสร้างพระมหาธาตุเจดีย์เป็นทรงพระปรางค์ ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมที่นิยมกันอยู่ในสมัยที่สร้างพระอารามนั้น รูปทรงของพระปรางค์มีอีกชื่อต่าง ๆ กันตามใจของผู้สร้างทรงสูงบ้างทรงต่ำบ้าง สังเกตได้ว่าถ้าเป็นพระปรางค์ในยุคแรก ๆ มักมีทรงไม่สูงนัก เช่น พระปรางค์ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุลพบุรี ต่อมารูปทรงของพระปรางค์มักสูงชะลูดคงคามขึ้น พระมหาธาตุทรงพระปรางค์นี้เป็นที่นิยมตั้งแต่สุโขทัยสืบมาจนถึงสมัยอยุธยา ดังจะเห็นตัวอย่างได้จากพระปรางค์วัดมหาธาตุสุพรรณบุรี พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุพิษณุโลกและพระปรางค์วัดมหาธาตุพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 52)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงยกย่องพระมหาธาตุเมืองสวรรคโลกไว้ในหนังสือจดหมายระยะทางไปพิษณุโลกตอนหนึ่งว่า (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 52)

“พระปรารค์เป็นหลักสำคัญในวัดนี้มีขนาดสูง พระเทพนรินทร์อำเภอเมือง บอกว่า 20 วา นกสูดต่างหาก เป็นแบบอย่างชั้นกรุงเก่าที่กระเดียดมาข้างเราเดี๋ยวนี้มากกว่าไปข้างเขมร ทรงงามที่หนึ่งขณะที่ได้เคยเห็นมาแล้ว ทุกแห่ง... (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 54)

พระมหาธาตุเจดีย์ทรงเหลี่ยม

นอกจากสถูปเจดีย์ทรงโอคว่ำ ทรงระฆังคว่ำ และทรงพระปรารค์แล้วพระสถูปอีกทรงหนึ่งที่ได้รับคามแพร่หลายน่าจะได้แก่ เจดีย์ทรงเหลี่ยมหรือบางทีเรียกว่า ทรงปราสาท ซึ่งช่างฝีมือแต่ละยุคแต่ละสมัยได้คิดประดิษฐ์สร้างให้มีรายละเอียดแตกต่างกันมากมาย องค์ประกอบของเจดีย์มียอดเดียวบ้าง หลายยอดบ้างสุดแต่ผู้สร้างจะเห็นงาม (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 54)

พระเจดีย์ทรงเหลี่ยมที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีหลักฐานปรากฏในประเทศไทยเป็นศิลปะสมัยทวารวดี คือ เจดีย์ที่วัดกู่กุด จังหวัดลำพูน ส่วนในสมัยอยุธยาตอนต้นก็มีความนิยมสร้างเจดีย์ทรงสี่เหลี่ยมกันอย่างกว้างขวาง ดังจะเห็นได้จากพระเจดีย์ประธานที่วัดพระแก้วสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท ช่วงฐานทำเป็นรูปสี่เหลี่ยม ช่วงกลางซึ่งสอบเข้าป็นั้นกลายเป็น 8 เหลี่ยม ส่วนบนจึงเป็นทรงระฆังอีกแห่งหนึ่ง คือ พระเจดีย์วัดพระสถูป จังหวัดสุพรรณบุรี เจดีย์กลางบึงพระราม พระนครศรีอยุธยา (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 54)

อนึ่ง พระเจดีย์ทรงเหลี่ยมนี้ไม่จำเป็นต้องมีรูปทรงเป็นสี่เหลี่ยมเสมอไป อาจทำให้มีเหลี่ยมมากกว่านั้นก็ได้ เช่น เจดีย์รายที่วัดมหาธาตุสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท เป็นเจดีย์ทรงหกเหลี่ยมทั้งแถว เจดีย์ชุดนี้ได้มีการซ่อมแซมกันเกือบทั้งหมดตามเค้าโครงเดิม อีกแห่งหนึ่งที่น่าจะสร้างในสมัยใกล้เคียงกัน คือ เจดีย์ขนาดเล็กในถ้ำเขาหลวง จังหวัดเพชรบุรี (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 54)

นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าพระเจดีย์ทรงเหลี่ยมนี้ ช่างทางเมืองเหนือประดิษฐ์ขึ้น บางท่านก็ว่าได้รับอิทธิพลมาจากทางใต้ แต่น่าสังเกตว่าเจดีย์ทรงเหลี่ยมชนิดต่าง ๆ เป็นที่นิยมกันทุกภาคนอกเหนือจากในภาคกลางดังกล่าวแล้ว ในภาคเหนือนิยมสร้างเจดีย์ทรงเหลี่ยมกันมาก เช่น พระเจดีย์วัดกู่กุด จังหวัดลำพูน ดังกล่าวแล้วแห่งหนึ่ง พระเจดีย์วัดป่าสัก อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย นับว่าเป็นเจดีย์ที่ยังคงสภาพสมบูรณ์มากที่สุดองค์หนึ่ง และอีกแห่งหนึ่งคือ วัดพระธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน มีรูปสถูปจำลองเป็นทรงเหลี่ยมแบบต่าง ๆ มากมายอยู่บน

ยอดเสารั้วล้อมรอบองค์พระธาตุ ส่วนทางภาคใต้มีวัดตัวอย่างพระเจดีย์ทรงเหลี่ยมอยู่ที่วัดพระบรมธาตุ เมืองไชยา (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 56)

พระมหาธาตุเจดีย์ทรงแปดเหลี่ยม

นอกจากพระเจดีย์ทั้ง 3 ทรงดังกล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังมีพระมหาธาตุเจดีย์ทรงอื่นอีก ซึ่งช่างไทยได้คิดขึ้นเองด้วยสติปัญญาอย่างแยบยล พระเจดีย์ในกลุ่มนี้เรียกว่าทรงแปดเหลี่ยม เนื่องจากมีรูปแบบพลิกแพลงออกไป ไม่สามารถจัดเข้าในกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งที่กล่าวมาแล้วได้ ประกอบกับมีจำนวนไม่มากนัก แต่กระนั้นก็มีความสำคัญมิได้อิงหย่อนไปกว่าพระเจดีย์ในกลุ่มอื่น (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 56)

พระเจดีย์ทรงที่สำคัญทรงหนึ่ง คือ พระเจดีย์ทรงดอกบัวตูมหรือพระเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเรียกว่า เจดีย์ทรงทะนານ รูปทรงต้นฐานของเจดีย์ทำเป็นฐานสี่เหลี่ยมตั้งซ้อนขึ้นไป 3 ชั้น แล้วจึงถึงองค์เจดีย์เหลี่ยม ยอดเป็นกระพุ่มเข้ามาเหมือนกับดอกบัวตูม พระเจดีย์ทรงดอกบัวตูมหรือทรงพุ่มข้าวบิณฑ์เป็นที่นิยมกันอย่างกว้างขวางในช่วงที่อาณาจักรสุโขทัยรุ่งเรือง โดยเฉพาะในบริเวณที่คกอยู่ในได้อานาจของสุโขทัย ตัวอย่างที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เช่น พระเจดีย์ที่วัดพระมหาธาตุสุโขทัย วัดเจดีย์เจ็ดแถว วัดสวนแก้วอุทยานน้อยศรีสัชนาลัย เมืองไตรดริงษ์ จังหวัดกำแพงเพชร วัดพระบรมธาตุเมืองนครชุม จังหวัดกำแพงเพชร วัดพระธาตุเมืองตากเก่า วัดมหาธาตุเพชรบูรณ์ และที่อื่นอีกหลายแห่ง (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 58)

พระเจดีย์ทรงดอกบัวตูมนี้ มีจุดกำเนิดมาจากที่ใดยังคงเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า อาจได้แบบอย่างมาจากเจดีย์จีน (ละ) แล้วดัดแปลงให้เหมาะสมกับกระบวนช่างของไทย ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ เห็นว่า โครงสร้างของเจดีย์แบบนี้ น่าจะมาจากรูปทรงของโกศบรรจุพระบรมอัฐิ ส่วนศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี กลับมีความเห็นที่น่าจะได้แบบอย่างมาจากสถาปัตยกรรมแบบซาราเซน (Saracenic Style) เพราะมีลักษณะรูปทรงคล้ายคลึงกับยอดสุเหร่าหรือมัสยิดของมุสลิม หรือชาวอาหรับ นอกจากนี้ยังมีความเห็นอื่น ๆ อีกหลายฝ่ายไม่เป็นที่ยุติ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 58)

แต่ข้อที่แน่นอนที่สุด คือ พระเจดีย์อย่างนี้ได้สิ้นสุดความนิยมลงพร้อมกับการเสื่อมอำนาจของอาณาจักรสุโขทัย ดังนั้นเราจึงไม่พบพระเจดีย์ทรงดอกบัวตูมนี้ในที่อื่นใดอีก นอกจากในเมืองที่เคยมีประวัติว่าเคยอยู่ในอำนาจหรืออิทธิพลของสุโขทัยมาก่อน (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 58)

พระเจดีย์บางแห่งก็มีส่วนฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยม ส่วนยอดทำเป็นกลีบมะเฟือง ครอบทรงโดยรวมเป็นแบบพระปรารักษ์ เช่น ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี และเจดีย์ราย วัดมหาธาตุ

สรรคัณรี ส่วนบางแห่งจะประดิษฐ์ส่วนคอรระฆังเป็นกลีบบมะเฟืองด้วย เช่น พระเจดีย์ประธานที่วัดเขาพระบาทน้อย สุโขทัย เจดีย์รายวัดเขียน พระนครศรีอยุธยา เจดีย์ทรงเหลี่ยมยังพัฒนารูปทรงให้ซับซ้อนไปอีก (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 58)

ในสมัยอยุธยาตอนปลายเจดีย์ทรงระฆังและทรงเหลี่ยมได้พัฒนาให้มีทรวดทรงฐานชะลูดเพียวขึ้น เรียกว่าทรงจอมแห เช่น เจดีย์วัดสามวิหาร และวัดเจดีย์แดง พระนครศรีอยุธยา (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 58)

นอกเหนือจากนี้ยังมีพระเจดีย์รูปทรงแปลก ๆ อีกมาก และบางแห่งก็ไม่มีที่โหนดเหมือน เช่น พระเจดีย์วัดกู่เต้า จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 59)

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะพระมหาธาตุเจดีย์ทั้งหลายจะสร้างขึ้นเป็นทรวดทรงที่ผิดแผกกันหรือด้วยฝีมือช่างต่างสกุลกันก็ตาม พระมหาธาตุเจดีย์ทุกองค์ก็ล้วนแล้วแต่แสดงให้เห็นถึงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา อันมีอยู่อย่างมั่นคงในใจของคนไทยมาโดยตลอดอริฐแต่ละแผ่นหินแต่ละก้อน และไม้แต่ละชิ้นที่นำมาประกอบกันเข้ามา จนเป็นพระสถูปเจดีย์ที่งามตระหง่านท่าทวยความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย เป็นเครื่องหมายแทนความหวัง ความเชื่อ และความศรัทธาที่ผูกพันอยู่กับพระบรมสารีริกธาตุอย่างแน่นแฟ้น ความคิด และฝีมือที่ทุ่มเทเพื่อสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ เป็นสิ่งบริสุทธิที่มาจากส่วนลึกของหัวใจและยังคงงามจรัสแสงไม่แปรเปลี่ยนด้วยกาลเวลา (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 59)

นอกจากนี้งานเขียนชิ้นนี้ยังกล่าวถึงการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุซึ่งคัดลอกมาจากหนังสือมหาธาตุของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อมีพระมหาธาตุเจดีย์เป็นศูนย์กลางของวัดแล้วภายในพระมหาธาตุเจดีย์ย่อมเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ อันเป็นปูชนียวัตถุที่เคารพสูงสุดของพุทธศาสนิกชน (พระครูปัญญา สารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 61)

พระเจดีย์น้อยหรือผอบสำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุนิยมทำเป็นหลายชั้นซ้อนกัน ประดิษฐ์ขึ้นด้วยฝีมือประณีตบรรจง โดยที่จะเลือกสรรวัสดุที่มีค่ามาใช้สร้างเพื่อให้ควรค่ากัน โดยการเลือกวัสดุนี้นอกจากจะพิจารณาในด้านคุณค่าและความงดงามแล้ว ยังคำนึงถึงความคงทนถาวรไม่เสื่อมไปตามกาลเวลาหรือกระทบกระเทือนจากภัยธรรมชาติรวดเร็วนัก อีกทั้งยังปลอดภัยจากภัยอันตรายศึกสงครามหรือโจรผู้ร้ายอีกด้วย (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 61)

หลังจากบรรจุพระบรมสารีริกธาตุลงในพระเจดีย์น้อยหรือผอบตามที่กล่าวมาข้างต้นแล้วจึงอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ณ พระมหาธาตุเจดีย์ ซึ่งโดยหลักแล้วจะอยู่ในแนวแกนกลางทางคิงของพระมหาธาตุเจดีย์ แต่จะอยู่ในตำแหน่งใดเป็นเท่านั้น ไม่มีข้อยุติแล้วแต่ความนิยมของผู้สร้างพระมหาธาตุเจดีย์เป็นสำคัญ ตำแหน่งที่นิยมประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่พบบ่อย คือ ฝั่งไว้

ใต้ดิน หรือที่ฐานแห่งพระมหาธาตุเจดีย์ หรือในตอนกลางแห่งองค์พระมหาเจดีย์ เป็นต้น ดังจะได้ยกตัวอย่างมาเพียง 2 ตำแหน่ง ในลำดับต่อไปนี้ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 61)

1. การบรรจุพระบรมสารีริกธาตุฝังไว้ใต้ดิน

วัดที่มีการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุด้วยการฝังไว้ใต้ดินที่นำมาเป็นตัวอย่างแห่งแรกคือ วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา

หากจะย้อนระลึกถึงกรุงศรีอยุธยาเมื่อครั้งยังเป็นราชธานี โดยอาศัยข้อความจากวรรณคดี เรื่องกำสรวลไกรรงค์ มีตอนหนึ่งกล่าวพรรณนาภาพความรุ่งเรืองงดงามของพระศาสนาพระบรมธาตุและวัดมหาธาตุไว้อย่างไร้ที่ติว่า (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 62)

พรายพรายพระธาตุเจ้า	จขรจันทร แจ่มแฮ
ไตรโลกยเสงคือโคม	คำเช่า
พิหารระบงขบรรพ	รจเรข เรืองแฮ
ทุกแห่งห้องพระเจ้า	นงเมือง
ศาลาเอนกสร้าง	แสนเสา โสแล
ธรรมาสนงใจเมือง	สุฟ้า
พิหารย่อมฉลิกฉลิต	ฉลุแผ่น ไชร้งนา
พระมาศเหลื่อมเหลื่อมหล้า	หล่อแสง

แต่แล้ววัดมหาธาตุพระนครศรีอยุธยาก็หลีกไม่พ้นอนิจจัง เพราะเมื่อคราวเสียกรุงครั้งที่สอง ในพุทธศักราช 2310 นั้น วัดมหาธาตุก็ถูกทำลายจนย่อยยับ จากนั้นวัดมหาธาตุก็ถูกทอดทิ้งไว้เป็นอดีต เนื่องจากราชธานีได้ย้ายมาตั้งอยู่ ณ ท่าเลใหม่เสียแล้ว ในระหว่างที่กาลเวลาล่วงเลยมาเกือบ 200 ปีนั้น ไม่มีผู้ใดสนใจพระบรมธาตุอีก นอกเสียจากคนร้ายที่เข้ามาลักขุดกรุพระมหาธาตุเจดีย์ไปส่วนหนึ่งตั้งแต่ประมาณพุทธศักราช 2454 หรือต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจนกระทั่งในพุทธศักราช 2499 กรมศิลปากรจึงได้เริ่มดำเนินการขุดกรุวัดพระมหาธาตุเจดีย์ในวัดมหาธาตุขึ้นเสีย ด้วยเกรงว่าหากปล่อยทิ้งต่อไปก็อาจถูกคนร้ายลักขุดอีก (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 62)

กรมศิลปากรได้แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดหนึ่ง เริ่มดำเนินการขุดกรุวัดมหาธาตุตั้งแต่วันที่ 20 สิงหาคม พุทธศักราช 2499 ถึงปลายเดือนกันยายนศกเดียวกัน กรมศิลปากรได้ขุดกรุวัดมหาธาตุลึกลงไปถึงระดับ 17 เมตร ซึ่งเป็นระดับพื้นห้องที่เป็นกรุของพระปรารักษ์ ได้พบว่าที่กึ่งกลางห้องกรุนั้น มีผอบหินรูปสี่เหลี่ยมสูง 1.05 เมตร กว้าง 0.32 เมตร ปักอยู่บนแท่นหิน

รอบ ๆ ผอบมีพระพุทธรูปและพระพิมพ์ปักสลัษับซ้อนกันอยู่ ภายในผอบมีแผ่นทองคำบรรจุอยู่เต็ม ตอนส่วนล่างของผอบมีแผ่นชินกรล้อมวัดดูอย่างหนึ่งไว้ เมื่อเปิดแผ่นชินออกพบพระสฎูปเล็ก ๆ องค์กรหนึ่งทำด้วยชิน พระสฎูปชิ้นนี้นับเป็นชั้นที่ 1 สฎูปชั้นที่ 2 ทำด้วยเงิน มียอดคนภุศล สฎูปชั้นที่ 3 ทำด้วยนาก มียอดคนภุศลฝิงพลอย สฎูปชั้นที่ 4 ทำด้วยไม้สีด้า มียอดทำด้วยทองคำ สฎูปชั้นที่ 5 ทำด้วยไม้สีแดงมียอดทำด้วยทองคำและมีปลอกทองคำรัดสฎูปวางบนฐาน ซึ่งบุด้วยแผ่นทองคำ สฎูปชั้นที่ 6 ทำด้วยอัญมณีซ้อนกันเป็น 3 ชั้น ชั้นล่างขนาดโคเป็นแก้วโกเมน ชั้นกลางย่อมลงไปเป็นมรกต ชั้นยอดเล็กกว่าทุกชั้นเป็นทับทิมแล้วใช้ยอดทองคำทำเป็นเสาแทรกรัดที่เสาเสาแทรกประดับด้วยมรกต ยอดเสาแทรกทำเป็นปลายแหลมรูปยอดเจดีย์ประดับด้วยมรกต สฎูปอัญมณีนี้วางบนฐานทำด้วยทองคำ ล้อมด้วยพลอยสีต่าง ๆ 6 เม็ด ชั้นที่ 7 ซึ่งเป็นชั้นสุดท้ายเป็นคลังทองคำภายในพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานอยู่ในน้ำมันจันทร์ สันฐานของพระบรมสารีริกธาตุเป็นเกล็ดสีขาวบริสุทธิ์ขนาดเท่า 1 ใน 3 ของเมล็ดข้าวสาร มองดูเป็นรุ่งพร่าจับตา วัดทางเมืองเหนือหลายแห่งประดิษฐานพระบรมธาตุ โดยฝังไว้ใต้ดินทำนองเดียวกันกับที่วัดมหาธาตุพระนครศรีอยุธยา ดังปรากฏตัวอย่างในตำนานพระธาตุคอกยสุเทพ เมื่อแรกสถาปนาว่า ท้าวก้อนนาและมหาสมุทรเข้าก็หื้อขุดลงลึก 3 สอกแล้วเอาแท่งหินใหญ่ 7 ก้อน มากระทำหื้อเป็นหีดหินอันใหญ่ลงใส่ในขุมที่นั่น แล้วจึงรธาธาธาตุพระพุทธรเจ้าเอาโกศธาตุตั้งในหีดหินอันนั้นแล้วหื้อถมด้วยหินมากนั้แล้วตราบอันเต็ม แล้วแบ่งที่นั่นภายในหื้อราบเพียงเรียงงามแล้ว จึงหื้อก่อเจดีย์หลัง 1 สูง 5 วา ภายในที่ฐาปนาธาตุพระพุทธรเจ้าไว้้นเป็นที่สักการบูชาแก่คนและเทวดาทั้งหลายอีกตัวอย่างหนึ่ง คือ เรื่องการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่พระธาตุคอกยดุง จังหวัดเชียงร่าย ตามตำนานกล่าวว่าในสมัยพระเจ้าอชุตราชซึ่งเป็นรัชกาลที่สามในราชวงศ์สิงหนวัติ ทรงมีพระหฤทัยเลื่อมใสในพระพุทธรศาสนา จึงโปรดให้หาช่างฝีมืออย่างเลิศมาทำโกศเงินและโกศทองคำรองรับโกศแก้วที่บรรจุพระบรมธาตุ ซึ่งทรงได้มาจากพระมหากัสสปเถระเจ้า แล้วแห่อัญเชิญโกศพระบรมธาตุนั้นขึ้นตั้งไว้เหนือก้อนหินใหญ่ก้อนหนึ่ง ซึ่งกล่าวกันว่าเคยเป็นพุทธรอาสน์เมื่อพระองค์เสด็จมาโปรดสัตว์โลก ณ อาณาจักรโยนกในอดีตกาล แล้วทรงอธิษฐานขอให้พระบรมธาตุจมลงในก้อนหินนั้น ครั้งนั้นพระมหาธาตุเจ้าได้กระทำปาฏิหาริย์ มีแสงสว่างพวยพุ่งเห็นชัดทั่วทั้งเมืองและเปล่งรัศมีอยู่นานถึง 7 วัน 7 คืน แล้วจึงบันดาลให้โกศจมลงไปใบก้อนหินลึกประมาณ 8 สอก พระเจ้าอชุตราชและคนทั้งปวงก็ก่อพระสฎูปเจดีย์สวมทับก้อนหินก้อนนั้นไว้ เรียกกันว่า พระธาตุคอกยดุงสืบมาจนถึงทุกวันนี้ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 62)

2. การบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในคอนกลางแห่งองค์พระมหาธาตุเจดีย์ (พระครูปัญญसारคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 64)

วัดมหาธาตุบางแห่งบรรจุพระบรมสารีริกธาตุอยู่ในคอนกลางในแนวเส้นดิ่งจากยอดลงมาที่ฐานขององค์พระมหาธาตุเจดีย์ ดังเช่นที่ วัดพระธาตุพนม

พระธาตุพนม เป็นนามของพระมหาธาตุเจดีย์ขนาดใหญ่ อันเป็นที่เคารพสักการะของมหาชนทั้งสองฟากฝั่งของแม่น้ำโขง เชื่อกันว่าเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐธาตุ คือ กระดูกส่วนพระอัฐะของสมเด็จพระบรมศาสดา แต่ก่อนแต่ไรมาก็ไม่เคยมีผู้ใดทราบว่ามีพระบรมสารีริกธาตุที่ประดิษฐานอยู่ที่ส่วนใดของพระมหาธาตุเจดีย์พระธาตุพนมเป็นการแน่นอน จนกระทั่งเมื่อเดือน สิงหาคม พุทธศักราช 2518 องค์ พระธาตุพนมล้มทลายลงมาโดยไม่มีผู้ใดคาดฝัน หลังเกิดเหตุแล้วราว 2 เดือน มีผู้พบผอบสำริดวางอยู่ในตำแหน่งที่เคยเป็นพระธาตุชั้นที่ 2 ส่วนบน เทียบกับขนาดขององค์พระธาตุก่อนหักพังแล้ว อยู่สูงจากระดับพื้นดิน ประมาณ 14.70 เมตร เมื่อเชิญผอบนั้นขึ้นมาสำรวจภายในเจดีย์ศิลาบุษบกทองคำ คลັບเงินและผอบทองคำสวมซ้อนกันเป็นชั้น ๆ จากใหญ่ไปหาเล็กรวมทั้งหมดเป็น 7 ชั้น ชั้นในสุดเป็นผอบทำด้วยแก้วผลึกสีเขียวแวววาว ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 1.8 เซนติเมตร ภายในมีพระอัฐธาตุประดิษฐานอยู่ในน้ำมันจันทร์ ทั้งผอบแก้วและองค์พระบรมสารีริกธาตุมิได้ชำรุดแต่อย่างใดยังคงอยู่ในสภาพเดิมทุกประการ เป็นที่น่าอัศจรรย์ยิ่ง (พระครูปัญญसारคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 65)

เมื่อกล่าวถึงธรรมเนียมการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุดังนี้แล้วมีข้อพึงสังเกต 2 ประการคือ (พระครูปัญญसारคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 65)

ประการแรก ตำแหน่งที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุในพระมหาธาตุเจดีย์ที่พบบ่อยที่สุด คือ การประดิษฐานด้วยวิธีฝังไว้ใต้ดิน เช่น ที่วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้ อาจสันนิษฐานว่าเป็นเหตุผลเพื่อความปลอดภัย เมื่อเกิดศึกสงครามหรือภัยอื่นใด มีน้ำท่วม เป็นต้น

ประการที่สอง พระเจดีย์น้อยหรือผอบซึ่งใช้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุมักนิยมทำให้มีขนาดใหญ่ลดหลั่นไปหาเล็กเรียงซ้อนสวมกันเป็นชั้น ๆ โดยใช้วัสดุที่มีค่าและประณีตด้วยฝีมือประณีต ยิ่งเป็นชั้นในใกล้พระบรมสารีริกธาตุเข้าไปเพียงใด ก็ใช้วัสดุที่มีราคาหายากยิ่งขึ้นโดยลำดับจนถึงชั้นในสุด จำนวนชั้นที่เป็นที่นิยมกันมักเป็นจำนวนคี่ เช่น 3-5-7-9 เป็นต้น

ข้อสังเกตทั้งสองประการข้างต้นที่กล่าวมาแล้ว อาจมีที่มาจากคติความเชื่อในเรื่องธาตุนิธาน เนื้อความกล่าวถึงสมัยเมื่อสมเด็จพระบรมศาสดาดับขันธปรินิพพานได้ไม่นานนัก พระมหากัสสปเถระเจ้าพิจารณาถึงอันตรายที่อาจบังเกิดมีแก่พระบรมสารีริกธาตุในอนาคต จึงไปทูลแนะนำแก่พระเจ้าอชาตศัตรูแห่งกรุงราชคฤห์ (พระครูปัญญसारคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 65)

บพิตรควรจะทำซึ่งธาตุนิธาน คือ ฝังพระธาตุไว้ในพื้นภูมิภาคจึงจะพ้นอันตรายทั้งปวง
 บรมกษัตริย์ก็รับคำว่า สาธุ แล้วจึงตรัสว่า กาลแห่งธาตุนิธานนั้นเป็นการธุระแห่งข้าพเจ้า แต่ทว่า
 พระธาตุทั้งหลายอันเสียนอกจากส่วนของข้าพเจ้านั้นจะนำมาได้ด้วยประการดังฤๅครบพิตร
 อันว่ากิจที่จะนำมาซึ่งพระบรมธาตุทั้งหลายอันสถิตอยู่ในที่อื่นนั้น ไม่เป็นธุระของพระราชสมภาร
 เป็นพนักงานของอาคมภพจะนำมาให้จงได้ จึงตรัสว่าถ้าพระผู้เป็นเจ้าไปนำมาได้แล้วข้าพเจ้าก็จะ
 กระทำธาตุนิธานกรรมให้สำเร็จ พระมหาเถระก็ไปนำมาซึ่งพระบรมธาตุทั้งหลาย ณ 6 พระนคร
 นั้นด้วยฤทธิ์ เว้นจากกิจอันขัดตีสกุลทั้งหลายจะกล่าวได้คอบประการใด แล้วก็อัญเชิญพระธาตุทั้ง
 ปางอันเศขไปสู่อุรุราชคฤห์ เว้นแต่พระธาตุในรามคามเมืองเดียว ผู้เป็นเจ้าพิจารณาเห็นว่าไป
 ภายหน้าพระยานคราจะนำเอาไปประดิษฐานไว้ในนาคพิภพหาอันตรายมิได้ แล้วในอนาคต
 เบื้องหน้าพระธาตุส่วนนั้นจะไปสถิตยังลังกาทวีป บรรจุในพระมหาเจดีย์ ณ ที่มหาวิหาร จึงวัน
 ไว้มิได้นำและพระมหาภักสสพลระเจ้าอัญเชิญพระบรมธาตุทั้ง 7 ส่วน ไปตั้งไว้ในประเทศทิส
 อาคนธ์แห่งกรุงราชคฤห์ แล้วกระทำอธิษฐานว่าในสถานที่นี้มีศิลาอยู่แลศิลานั้นจงอันตรายาน
 ปราภคฤพสุธาธรบริสุทธีทั้งสิ้น ทั้งสระสินธุธาธาจก็จงอย่าได้ผุดพลุ่งขึ้นมาในภูมิภาคที่นี้
 สมเด็จพระบรมราชาธิบดีก็ให้หม่อมบุษย์ขุดลงในที่นั้น เอมูลดินมากระทำอิฐก่อพระเจดีย์ถวายเป็น
 พระอสีติมหาสารกทั้งปวง แม้ว่าจะมีผู้มาถามว่าบรมกษัตริย์กระทำการสิ่งใดก็ให้บอกว่าการ
 กระทำเจดีย์ถวายเป็นพระมหาสารกแลผู้ใดผู้หนึ่งอย่าฟังให้รู้ว่ากระทำธาตุนิธานกรรมเป็นอันขาด
 แลขุดในที่นั้นโดยลึกถึง 80 สอก พื้นภายใต้ให้ลาดด้วยแผ่นทองแดงเต็มทั้งสี่ด้าน แล้วให้กระทำ
 เป็นเรือน แล้วไปด้วยทองแดงใหญ่ประมาณเท่าเรือนพระเจดีย์สถาน แลให้กระทำซึ่งกลองแล
 พระสถูปแล้วด้วยวัตถุทั้งหลายต่าง ๆ มีแก่นจันทน์เหลือง เป็นต้น สิ่งละแปด ๆ สันฐานใหญ่เป็น
 ชั้น ๆ โดยลำดับจึง อัญเชิญพระบรมธาตุทั้งหลายใส่ลงในกลองจันทน์เหลืองซึ่งเป็นที่สุดนั้น แล้วใส่
 ลงในกลองจันทน์เหลืองอันอื่นอีกเล่า แล้วซ้อนใส่ลงในกลองจันทน์อันอื่นใหญ่ ๆ กว่ากันขึ้นไป
 เป็นลำดับทั้ง 8 ชั้น แล้วใส่พระสถูปจันทน์เหลืองซ้อนสวมกันลงโดยลำดับ ๆ ทั้ง 8 ชั้นพระสถูป
 จึงเอาพระสถูปจันทน์เหลืองซึ่งซ้อนสวมกันทั้ง 8 ชั้นนั้นใส่ลงในกลองจันทน์แดงอันซ้อนกันอีก
 8 ชั้น นั้นเล่า แล้วเอากลองจันทน์แดงทั้ง 8 ชั้น นั้นใส่พระสถูปจันทน์แดงอันสวมซ้อนกันอีก
 8 ชั้นเล่า แล้วเอากลองงาทั้ง 8 ชั้นนั้น ใส่พระสถูปงาทั้ง 8 ชั้นและเอาพระสถูปแก้วทั้ง 8 ชั้นใส่
 ลงในกลองแก้วต่าง ๆ อีก 8 ชั้นเล่า แล้วเอาพระสถูปแก้วทั้ง 8 ชั้น ใส่ลงในกลองทองอีก 8 ชั้นแล้ว
 เอากลองทองอีก 8 ชั้นนั้น ใส่ลงในพระสถูปทองอีก 8 ชั้น แล้วเอาพระสถูปทองทั้ง 8 ชั้นนั้น
 ใส่ลงในกลองเงินอีก 8 ชั้นนั้น ใส่ลงในกลองเงินทั้ง 8 ชั้น ใส่ลงในพระสถูปเงินอีก 8 ชั้นแล้ว เอา
 พระสถูปเงินใส่ลงในกลองแก้วมณี เอากลองแก้วมณีใส่ในพระสถูปแก้วมณี ๆ ใส่ลงในกลองแก้ว
 แดง ๆ ใส่ในพระสถูปแก้วแดง ๆ ใส่ในกลองแก้วลาย ๆ ใส่ในพระสถูปแก้วลาย ๆ ใส่ในกลองแก้ว

ผลึก ๆ ใส่ในพระสถูปแก้วผลึก ถ้วนสิ่งละ 8 ชั้น ๆ ทั้งสิ้นด้วยกันและพระสถูปแก้วผลึกซึ่งเป็นชั้นนอกที่สุดนั้นใหญ่ประมาณเท่าพระเจดีย์อันมีในอุปัชฌาย แล้วให้กระทำถวายเป็นสถานแล้วไปด้วยแก้ว 7 ประการ สวมลงเบื้องบนพระสถูปแก้วผลึกชั้นนอกนั้น แล้วให้กระทำเรือนแล้วไปด้วยทอง สวมลงเรือนแก้ว 7 ประการ กระทำเรือนแล้วไปด้วยเงินสวมลงบนเรือนทอง แล้วเอาเรือนทองแดงอันใหญ่ซึ่งกระทำไว้ก่อนนั้นสวมลงบนเรือนเงิน แล้วเรียขยลงซึ่งทรายแล้วไปด้วยแก้ว 7 ประการ แล้วโปรยปรายลงซึ่งพรรณแห่งบุปผชาติทั้งหลายต่าง ๆ อันเกิดในบกในน้ำทั้งสิ้นในที่ทั้งปวงโดยรอบ แล้วให้กระทำรูปพระบรมโพธิสัตว์ทั้ง 550 พระชาติ แลรูปพระอสีดิมหาเถระทั้ง 7 พระองค์ รูปสมเด็จพระสุทโธทนมหาราชแลพระสิริมหามายาเทวี และรูปสหชาติทั้ง 7 อันเกิดพร้อมพระมหาสัตว์แต่ล้วนแล้วด้วยทองทั้งสิ้น แล้วตั้งไว้ซึ่งหม้อเงินอันเต็มไปด้วยน้ำเงินหม้อทองอันเต็มไปด้วยน้ำทองสิ่งละ 500 ประทีป แลปักไว้ซึ่งธงทอง 500 คันและประทีปทองแลประทีปเงินสิ่งละ 500 ประทีป เต็มไปด้วยน้ำมันหอม เอาผ้าทูลหัตถ์พันเป็นไส้ตามเพลิงบูชาพระบรมธาตุ แลพระมหากัสสปะจึงอธิษฐานว่าบรรดาสิ่งสรรพหยาบอันกัณฑ์ทั้งหลาย คือ บุปผชาติก็อยู่เหี่ยวแห้งเหือดหายกลิ่นหอมแลเพลิงที่ซึ่งตามประทีปก็จางอย่างได้ดับ ให้ปรากฏอยู่เป็นนิจกาล แล้วให้จารึกอักษรลงในแผ่นสุวรรณบัตรประดิษฐานไว้ในที่นั้น เป็นคำพยากรณ์ว่าสืบไปในอนาคตภายหน้าเมื่อพระอโศกราชกุมารได้ผ่านพิภพมหาสวริยสมบัติยกขึ้นซึ่งเสวตราชจักร ทรงพระนามพระเจ้าธรรมมาโศกราชในกาลใด แลภคิครีย์พระองค์นั้นจะได้แจกพระบรมธาตุทั้งหลายนี้ในทั่วสากลปฐพีพื้นแผ่นดินชมพูทวีปในกาลนั้น ส่วนสมเด็จพระภคิครีย์ก็กระทำสักการบูชาด้วยเครื่องราชูปสาธนา อสังการาภรณ์ แล้วก็เสด็จออกมาภายนอกให้ปิดเสียซึ่งทวารแห่งเรือนพระบรมธาตุ ดัดซึ่งห้วงแลสายไปสู่กัญเจฉนิกคิตราทุก ๆ ชั้นเป็นหลั่นกันออกมาตราบเท่าถึงประตูเรือนทองแดงอันเป็นที่สุคภายนอก แล้วเอาท่อนแก้วมณีท่อนใหญ่หนึ่งวางทับไว้ที่บานทวารแห่งเรือนทองแดง แล้วให้จารึกอักษรไว้กับทวารบานว่า สืบไปในอนาคตจะมีพระยาเชษฐาใจองค์หนึ่งจะมารื้อห้องพระบรมธาตุจงเอาท่อนแก้วมณีนี้กระทำสักการบูชาพระบรมธาตุเถิด ครั้นนั้นสมเด็จพระอัมรินทร์ราชาทราบเหตุว่ากรุงอชาตศัตรูราชกับพระมหากัสสปะมากระทำธาคุนิธานกรรม จึงดำรัสสั่งพระเวสสุกรรมเทพบุตรว่า ท่านจงลงไปช่วยป้องกันรักษาห้องพระบรมธาตุไว้ให้มั่นคงอย่าให้มีอันตรายได้ พระเวสสุกรรมรับเทวราชแล้วก็ลงมาสู่ที่ห้องบรรจุพระธาตุ จึงนฤมิตรรูปผ้าพยนต์เป็นรูปไม้มีมือถือซึ่งพระขรรค์อันคม แล้วมีพรรณโอภาสแดงแก้วผลึกพิลิกพิงกลัว วิ่งเวียนอยู่รอบห้องพระธาตุรวดเร็วดุจลมพัด แล้วเอาแท่งศิลาอันยาวและใหญ่มาพาดทั้งไว้ในเบื้องบน แล้วนฤมิตรอิฐปูนก่อทับแท่งศิลา แล้วเอามูลดินมาเกลี่ยกลบทับไว้ในเบื้องบนให้เสมอกับพื้นปฐพีเดิม แล้วนฤมิตรพระสถูปศิลาองค์หนึ่ง ประดิษฐานทับไว้ในเบื้องบนที่ธาคุนิธานนั้นอีกเล่า กระทำให้มิดชิดเป็นอันดีแล้วนิวัตนาการยังเทวโลก

ในส่วนของโครงสร้างของสถูปเจดีย์ได้กล่าวไว้ดังนี้ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 74)

ด้วยวิวัฒนาการอันยาวนาน ทำให้สถูปมีรูประบบและโครงสร้างต่าง ๆ แตกต่างกันออกไป แม้ว่าในชั้นต้นจะมีต้นแบบหรือต้นเค้าเดียวกันก็ตาม อย่างไรก็ตาม โครงสร้างใหญ่ ๆ ของสถูปเจดีย์นั้น อาจจะสรุปได้อย่างกว้าง ๆ โดยพระยาอนุমানราชได้กล่าวไว้ดังนี้ คือ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 74)

พระเจดีย์ที่เห็นกันอยู่เป็นปรกติในกรุงเทพฯ เมื่อว่าถึงโครงสร้างก็มีลักษณะเป็นส่วนใหญ่ แบ่งออกเป็นตอน ๆ ดังนี้ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 74)

ตอนล่างซึ่งเป็นที่ตั้งของเจดีย์เรียกว่า ฐาน จะสร้างเพื่อให้สูงเป็นที่ขึ้นแล้วแต่เห็นสมควร ถ้าเป็นฐานซ้อนกันหลายชั้น ชั้นล่างสุดต้องเป็นฐานเชิง แล้วเป็นฐานปัทม์ และฐานเท้าสิงห์โดยลำดับ ถ้าเป็นเจดีย์รูปกลมฐานก็กลมตาม ซ้อนกันขึ้นไปหลาย ๆ วง ถ้าฐานตอนใดทำให้กว้างเดินได้รอบก็เรียกว่า ฐานทักษิณ คือ ใช้เป็นที่ประทักษิณ ฐานเหล่านี้จะเป็นรูปสี่เหลี่ยมหรือรูปกลมจะย่อมุมเป็นไม้แปด ไม้สิบสอง หรือจะไม่ย่อมุมก็แล้วแต่เรื่อง

ตอนถัดฐานขึ้นไปเป็นองค์เจดีย์เรียกว่า องค์ระฆัง หรือลอมฟางเพราะมีลักษณะเช่นนั้น ตอนบนสุดเรียกว่า คอระฆัง องค์ระฆังหรือลอมฟางนี้คือที่กลายมาจากเนินดินที่พูนขึ้นเป็นรูปชั้นคว่ำ หรือบาตรคว่ำของพระสถูปเจดีย์เดิม องค์ระฆังสร้างเป็นรูปกลมก็มีเป็นรูปสี่เหลี่ยมก็มี ซ้อนกันเป็นชั้น ๆ ก็มี สุดแล้วจะชักย้ายทำตามแบบอย่างของใคร จะย่อมุมเป็นไม้อะไรก็ตามที่กลางที่ตอนบนได้คอระฆังทำเป็นบายคอกเสื่อก็มี เรียกว่า บัวคอกเสื่อ หรือบัวกระจับ นี้คงเลียนมาจากลายบัวที่อยู่ใต้บัลลังก์ของขอมหลังคาปราสาท ที่ทำรัศเควนเป็นเครื่องประดับก็มี ถ้าพระเจดีย์มีเครื่องประดับอย่างนี้เรียกว่ากัญจุกเจดีย์ ฐานที่ท้องระฆังตอนบนแหะเป็นซุ้มประตูหรือหน้าต่างบรรจูประพุทธรูปก็มี (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 75)

ถัดคอระฆังขึ้นไปเป็นแท่นสี่เหลี่ยมฐานปัทม์ ตอนนี้เรียกว่า บัลลังก์ของเดิมที่เมื่อพูนเดิมเป็นเนินขึ้นไป ปรากฏที่ตอนบนให้ราบสร้างเป็นบัลลังก์ขึ้นไว้ ซึ่งในสันสกฤตเรียกว่า ธรรมิกาและอาจนำเอาสิ่งเป็นเครื่องหมายที่ระลึกและถือว่าศักดิ์สิทธิ์ เช่น รูปพระธรรมจักร เป็นต้น ขึ้นไปประดิษฐานไว้ก่อนเกิดการมีสร้างพระพุทธรูปก็ได้ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 75)

เหนือบัลลังก์ขึ้นไปเป็นรูปคล้ายเสาเตี้ย ๆ เรียงกันเป็นแถว ไม่ทราบว่าเป็นชื่ออะไรอธิบายกันว่า เป็นระช้ำของฉัตรที่ปักอยู่ข้างบนและว่ามีอยู่แต่พระเจดีย์แบบไทยเท่านั้น ด้านนี้ถึงพระสถูปของเดิม เขามีรั้วค้ำล้อมกลางของบัลลังก์ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น สิ่งที่ว่านี้เป็นระช้ำของฉัตรอาจเป็นเสารั้วที่กล่าวก็ได้ ได้ความว่าเสาอย่างนี้เจดีย์ของลังกาซึ่งเป็นแบบเดิมของ

พระเจดีย์ขนาดนี้ไม่มี ถ้าเช่นนั้นเราก็ได้แบบอย่างมาจากไหน ดูเจดีย์แบบมอญแบบพม่าก็ไม่มี บัลลังก์ (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 75)

ถัดขึ้นไปมีรูปกลม ๆ เป็นปล้อง ๆ อย่างรูปปั้นโฉนดแล้วเรียกขึ้น ไปจะซ้อนกันขึ้นไปเป็นจำนวนที่ปล้องดูเหมือนไม่มีกำหนด แล้วแต่จะสร้างให้ได้เหมาะสมตามส่วนของความสูงและความใหญ่ของเจดีย์ ตอนนี้เรียกว่า ปล้องโฉนด เห็นจะเรียกว่าตามชื่อ ปี่ ที่กล่าวมาแล้ว ปล้องโฉนดนี้ว่ากลายมาจากฉัตรที่ซ้อน ๆ กันขึ้นไป บางทีก่อนถึงปล้องโฉนดทำเป็นฐานลายบัวคว่ำรับไว้ก็มี ที่สร้างเป็นบัวกลุ่ม (บัวกลม หรือบัวกลุ่มก็เรียก ชื่อโฉนดก็ไม่ทราบ ลางที่ที่ดูอาจเรียกว่าบัวกลุ่ม เพื่อให้ผิดกับบัวอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งซ้อนต่อกันเป็นชั้นแต่ไม่ป็นเป็นระยะ ๆ ว่า บัวกลุ่ม) ซ้อนกันขึ้นไปเป็นระยะแทนปล้องโฉนดก็มี (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 76)

หมดปล้องโฉนดแล้วก็ถึงตอนมีรูปประดุกปลีกกล้วย จึงได้เรียกตอนนี้ว่า ปลี และลางเจดีย์มักมีลวดกลม ๆ คั่นอยู่ระหว่างกลาง แบ่งปลีออกเป็นสองตอน เป็นปลีล่าง ปลีบน ลวดกลม ๆ นี้เรียกว่า ลูกแก้ว ปลายยอดสุดเป็นคุ่มกลม ๆ เรียกว่า หยาดน้ำค้าง แต่ลางท่านว่าเรียก หยดน้ำคิดว่าเรียกหยาดน้ำค้างเหมาะกว่า พระเจดีย์แบบพม่าและมอญเสริมฉัตรซ้อนอีกที่เรียกว่า "ที" ยอดศิขระของอินเดียก็นำเป็นคุ่มกลม ๆ หรือเป็นรูปคนโทน้ำ ลางที่ก็เสริมเป็นยอดแหลม ๆ ขึ้นไปเขาเรียก คุ่มกลม ๆ นี้ว่า กลศ หรือ กุ่มภ์ แปลว่า หม้อน้ำ ทั้งสองคำ หม้อกลศนี้ว่าเป็นภาชนะบรรจุน้ำอมฤต นายกุมารสวามี ผู้แต่งเรื่องศิลปะอินเดียและอินโดนีเซีย กล่าวว่า พระสถูปของโบราณที่มีอยู่ในอินเดียเรียกคุ่มยอดเจดีย์นี้ว่า วรรณธาล แปลว่า หม้อน้ำฝน และเรียกตอนที่ประดับด้วยฉัตรหรือ ครรชระ มีฐานรับเป็น 3 ชั้น ตรงครรชระเรียกว่ากล แปลว่า คอ ตอนบัลลังก์เรียกว่าเทพคฤหะ แล้วมีฉัตรหรือเสาเหล็กฝังลึกลงไปถึงอ้นชะ ถ้าเทียบพระเจดีย์กับเทวาลัยยอดศิขระ บัลลังก์และฉัตรก็เท่ากับเป็นครรภณเฑียรหรือวิมาน ตอนยอดตรงของเจดีย์เหนือบัลลังก์ขึ้นไปเท่ากับศิขระ เหตุนี้พระเจดีย์ของเราแหะช่องไว้ตอนบนของฉัตรเป็นซุ้มประดุกหรือหน้าต่างสำหรับบรรจุ หรือประดิษฐานพระพุทธรูปก็มี (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 76)

ผู้เขียนมีสถูปจำลองอยู่องค์หนึ่งทำด้วยโลหะ ซึ่งรัฐบาลอินเดียให้เป็นของที่ระลึกเมื่อคราวไปอินเดีย ในงานฉลองพุทธชยันตีของเขาเมื่อต้นเดือนธันวาคม พ.ศ. 2499 สถูปนี้องค์เดิมเป็นบรอนซ์ ขุดได้ที่ลันทาในประเทศอินเดีย มีอายุที่เขาประมาณไว้ว่าอยู่คริสต์ศตวรรษที่ 9 หรือที่ 10 มีขนาดสูงราว 16 นิ้วฟุต กว้างราว 7 นิ้วฟุต จักรีสถูปที่เรียกว่า ฉัตรฉัตรฐานองค์สถูปที่เรียกว่า ฉัตรฉัตรเป็นรูปขันคว่ำ ถัดขึ้นไปเป็นบัลลังก์แล้วถึงฉัตรปัก 8 ชั้น เรียงกันขึ้นไป ตอนล่างของฉัตร มีบัวคว่ำบัวหงายรองรับ แล้วถึงซุ้มคูลา 4 ด้าน แต่ละด้านมี 3 ซุ้ม ซุ้มกลางใหญ่กว่าซุ้มที่อยู่ข้างใน ซุ้มแต่ละซุ้มทำเป็นรูปนูนเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ เช่น ประสูติ ครัสต์รู้ ปฐมเทศนา และปรินิพพาน เป็นต้น มีอักษรจารึกเป็นคาถาแต่ตัวอักษรลบเลือนอ่านไม่ออก ถัดซุ้มลงมาเป็นฐาน

รองรับรูปสี่เหลี่ยมมีบันไดลงอยู่ตอนล่างทั้ง 4 ด้าน แต่ละด้านมีรูปโลกบาล 8 ทิศ ประจำด้านละ 2 องค์ พระสถูปนี้เห็นจะเป็นจำพวกอุเทสิกสถูป (พระครูปัญญาสารคุณ และคนอื่นๆ 2537 : 77)

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการบูชาพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับคติการบูชาพระบรมธาตุ

ในปี พ.ศ. 2529 สถาบันทักษิณคดีศึกษา ได้จัดทำสารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ในเรื่อง บูชาพระบรมธาตุ ผลงานชิ้นนี้กล่าวถึงเรื่องบูชาพระบรมธาตุว่า พุทธศาสนิกชนทั่วภาคใต้เชื่อกันว่าพระบรมธาตุเจดีย์ที่ประดิษฐานอยู่ ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นปูชนียสถานที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่แท้จริงแห่งสมเด็จพระโคตมศาสดาผู้มีสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งถือกันว่าผู้ใดได้กระทำสักการะบูชาพระบรมธาตุแห่งนี้ย่อมเกิดสิริมงคลแก่ตนและครอบครัวอย่างหาที่สุคติได้ จึงเกิดประเพณีงานบุญอย่างหนึ่งที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชาวใต้ คือ ประเพณีการนำสิ่งของมีค่าไปถวายเป็นเครื่องสักการะบูชาพระบรมธาตุเจดีย์หรือปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อเป็นการสักการะบูชา ซึ่งเรียกกันตามภาษาถิ่นว่า “บูชาพระธาตุ” หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “ซาพระธาตุ” (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1894)

อันที่จริงคติที่ศรัทธาว่าการได้สักการะบูชาพระบรมสารีริกธาตุเป็นสิริมงคลอันประเสริฐ มิได้จำเพาะแต่พระบรมธาตุเจดีย์แห่งนี้เท่านั้น แต่ก็ไม่มีแห่งใดจะฝังลึกอยู่ในศรัทธาปลาทะของชาวภาคใต้เหนียวแน่นและพิสดารเท่าที่นี่ จึงนับว่าเป็นสิ่งที่น่าศึกษาเป็นพิเศษ (สถาบันทักษิณ คดีศึกษา 2529 :1894)

ในประเด็นที่พุทธศาสนิกชนทั่วไปมีศรัทธาว่าการได้สักการะบูชาพระบรมสารีริกธาตุเป็นสิ่งประเสริฐนั้น ย่อมเห็นได้จากพุทธประวัติตามมหานิพพานสูตรและชาตุนิพพานหรือแม้แต่เฉพาะชนชาวภาคใต้ของประเทศไทยก็จะเห็นได้จากบันทึกของพระยาสุมนนัวินิต ในการออกไปรับพระบรมสารีริกธาตุ ณ ประเทศอินเดียเมื่อเดือนมกราคม ร.ศ. 117 หรือ พ.ศ. 2441 ซึ่งรัฐบาลอินเดียทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1894)

ความพิสดารเรื่องการบูชาพระบรมธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ประการแรก คือ คตินิยมเป็นเหตุให้เกิดตำนานและนิทานพื้นเมืองกระจายอยู่เกือบทั้งภาคใต้ มีสารัตถะพ้องกันว่า ณ ที่นั้น ณ ที่นี้ ซึ่งเป็นชื่อตำบล เมืองโบราณบ้าง ชากเจดีย์บ้าง สระโบราณบ้าง มีสมบัติจำนวนมหาศาลฝังอยู่ สมบัติเหล่านั้นเป็นของพ่อค้าหรือเป็นของเศรษฐีหรือของเจ้าเมือง จะนำไปร่วมสร้างและบูชาพระบรมธาตุเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อครั้งพระเจ้าศรีธรรมโศกราชทรงสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ แต่ครั้งเดินทางมาถึงที่นั้น ๆ ได้ทราบข่าวว่างานก่อสร้างพระบรมธาตุเจดีย์เสร็จ

บริบูรณ์ เสียก่อน จึงได้ฝังทรัพย์สมบัติบรรดาที่นำมาไว้ ณ ที่นั้น ๆ แทน หรือสร้างเป็นสถูปเจดีย์ไว้ ณ จุดนั้น ๆ บ้าง เช่น นิทานเรื่อง มหาสมบัติที่หาดแก้วแสน (แก้วแสง) อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา ตำนานพระธาตุสวี อำเภอสวี จังหวัดชุมพร ตำนานเจดีย์วัดเขาหลัก อำเภอทุ่งใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช ตำนานสมบัติในถ้ำคูหา อำเภอสะบ้าย้อย จังหวัดสงขลา เป็นต้น นิทานและตำนานเหล่านี้สะท้อนให้เห็นความศรัทธาของชาวภาคใต้ที่มีต่อพระบรมธาตุเจดีย์เมืองนครศรีธรรมราช ที่เกี่ยวกับตำนานพระบรมธาตุอย่างกว้างขวางและสืบกันมาหลายศตวรรษ โดยเฉพาะเจดีย์ที่วัดเขาหลัก อำเภอทุ่งใหญ่นั้น รูปแบบทางสถาปัตยกรรมเป็นแบบศิลปะศรีวิชัย แต่ตำนานไปเกี่ยวกับการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์เมืองนครศรีธรรมราช ทำให้เห็นความยาวนานและซับซ้อนของคตินิยมนี้ยิ่งขึ้น (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1895)

การปลูกฝังให้กุลบุตรกุลธิดาศรัทธาคือพระบรมธาตุเจดีย์เมืองนครศรีธรรมราช โดยอาศัยวัฒนธรรมมุขปาฐะ นอกจากจะใช้ตำนานและนิทานพื้นบ้านเป็นสื่อแล้ว ยังพบว่ามีการแต่งบทเพลงกล่อมเด็กขึ้นหลายบทเพื่อการนี้ด้วย ซึ่งนอกจากจะเป็นสื่อเสริมสร้างศรัทธาคือพระบรมธาตุแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นศรัทธาของคนรุ่นก่อนที่มีต่อปูชนียสถานแห่งนี้อย่างเอกอุ จึงได้นำทองคำไปร่วมกันสร้างยอดเจดีย์และพระพุทธรูป และถือว่าเมื่อผู้ใดมีโอกาสไปเมืองนครศรีธรรมราชก็ต้องไปสักการบูชาเพื่อเป็นผลบุญสืบไป (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1895)

การที่ชาวภาคใต้มีวัฒนธรรมการบูชาพระบรมธาตุเป็นสื่อกลางรวมแรงศรัทธาของมหาชนจรโลงพระพุทธศาสนา แทนวิธีการใช้อำนาจทางอาณาจักรของผู้ครองนคร น่าจะเป็นคำตอบที่ดีแก่นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีว่าเหตุใดภาคใต้ ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาที่เคยรุ่งโรจน์มาหลายพุทธศตวรรษ แต่ไม่มีศาสนสถานอันโอฬาริกอย่างเช่นที่บุโรพุทโธหรืออย่างนครวัด ก็เพราะบรรดาเครื่องบูชาพระบรมธาตุที่เป็นสิ่งของที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร ซึ่งมีอยู่หลายหลากและโอฬาริกก็ดี พฤติกรรมที่เป็นปฏิบัติบูชาต่าง ๆ ที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันคงจะได้กล่าวถึงต่อไปก็ดี ล้วนเกิดแต่ศรัทธาอันบริสุทธิ์ใจตาม ขณภาพลังของแต่ละคน มิได้เกิดเพราะถูกบังคับกดขี่แต่ประการใด (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1895)

การบูชาพระบรมธาตุด้วยบรรดาสิ่งของนั้น นับเป็นเวลาหลายศตวรรษมาแล้วที่พุทธศาสนิกชนทั่วภาคใต้ ประดิษฐ์วัตถุสิ่งของมีค่ามาถวายเป็นเครื่องสักการบูชาพระบรมธาตุ อันถือเสมือนเป็นพุทธบูชา มีทั้งที่ทำเป็นส่วนปัจเจกชนและเป็นคณะผู้ที่เป็นช่างฝีมือก็ประดิษฐ์ประคองทำขึ้นอย่างประณีตบรรจง ที่ทำไม่ได้ก็อาจเลือกซื้อหาหรือว่าจ้างให้ผู้อื่นทำให้ สิ่งของที่นำมาถวายมีต่างรูปลักษณะต่างยุคต่างสมัยกัน จำแนกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ดังต่อไปนี้ คือ ดอกไม้เงินดอกไม้ทองและต้นไม้เงินต้นไม้ทอง ดอกไม้เงินดอกไม้ทองที่ ประชาชนนำมาบูชาพระบรมธาตุต่างกับ

ดอกไม้เงินดอกไม้ทองที่เป็นเครื่องราชบรรณาการ กล่าวคือ เป็นของที่บุคคลหรือคณะบุคคลนำมา สักการบูชาด้วยความศรัทธาอันบริสุทธิ์ใจ มิใช่เป็นการจำต้องกระทำเพราะอำนาจทางการเมือง หรือการปกครอง เครื่องบูชาเหล่านี้ทำจากทองคำก็มีจากเงินแท่งก็มี ทำด้วยกระดาษสีเงินสีทองก็มี ทำด้วยวัตถุอย่างอื่น ๆ แล้วย้อมหรือทาด้วยสีเงินสีทองก็มี ที่ต้องทำเป็นต้นไม้หรือดอกไม้ก็ด้วยคติ ว่าสิ่งนี้เป็นนิมิตของความเจริญงอกงาม และเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความสดชื่นเบิกบาน ที่ทำเป็นเงิน หรือทองคำก็ด้วยถือคติว่าเป็นของมีค่าและเป็นสิ่งบริสุทธิ์ การจะประดิษฐ์เป็นต้นไม้ชนิดใดก็ได้แล้วแต่ คติความเชื่อถือศรัทธาว่าเป็นพืชมงคล หรือมีมงคลลักษณะหรือมีคุณประโยชน์แก่ตน เช่น ทำเป็นต้นข้าวเงินมีรวงทอง เพื่ออธิษฐานว่าให้ทำนาได้ผลดี ทำเป็นดอกบัวเงินดอกบัวทอง ซึ่งถือเป็นดอกไม้ประจำพุทธศาสนา ทำเป็นดอกจันทน์เงินดอกจันทน์ทองด้วยถือว่าเป็นไม้มงคลหอม และเป็นมงคล เป็นต้น (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1895-1896)

เมื่อปี พ.ศ. 2477 ชาวบ้านในเขตตำบลท่าดี อำเภอลานสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นชาวสวนปลูกหมากพลูขายประสบผลคืออย่างยิ่ง จึงร่วมกันบริจาคทรัพย์ทำต้นหมากเงิน หมากทองขึ้น มีความสูงถึง 205 เซนติเมตร ทำผลหมากด้วยเงินและทอง พร้อมกับทำบันไดไม้ไผ่ จำลองมีคนกำลังเก็บผลหมากและมีตะกร้าแขวนอยู่และทำเป็นเรือพายขนาดยาว 55 เซนติเมตร กว้าง 11 เซนติเมตร อีก 1 ลำ มีคนพายเรืออยู่ 1 คน สิ่งเหล่านี้ทำด้วยทองหนัก 34 บาท 1 สลึง และ เงิน 3 กิโลกรัม คิดเทียบเป็นค่าเงินตราขณะนั้นได้ 4,256.50 บาท เพื่อจะนำไปบูชาพระบรมธาตุ แต่ครั้งพอทำเสร็จจะนำไปถวาย รัฐบาลของจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ได้ออกระเบียบห้าม คนไทยกินหมาก ทำให้ชาวบ้านกลุ่มดังกล่าวขายได้ตกต่ำจึงงดการนำไปถวายเสีย จนต่อมาได้ ยกเลิกระเบียบดังกล่าว ชาวบ้านทำดีพากันดีใจจึงนำต้นหมากเงินหมากทองนี้ไปบูชาพระบรมธาตุ เมื่อปี พ.ศ. 2491 ขณะนี้ต้นหมากและสิ่งดังกล่าวยังอยู่ในพิพิธภัณฑสถานวัดพระมหาธาตุ วรมหาวิหาร (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1896)

ส่วนการถวายต้นข้าวเงินรวงทอง มีเจตนาจะให้ผลบุญครั้งนี้เป็นสิริมงคลแก่การทำนา เพราะพุทธประวัติคอนั้นนอกจากจะเป็นคอนที่พระมหาสัจจทรงสมาธิเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐานยังปฐมญาณให้บังเกิด ยังให้เงาไม้หว่าไม่ทอดยาวไปตามแสงแดด อันอุปมาด้วยการหยุดเสีย ซึ่งกิเลสทั้งปวงแล้ว ในทางทางโลกยังถือเอาพุทธประวัติคอนนี้เป็นพระราชพิธีมหามงคล จึงเป็น สัญลักษณ์แห่งความเจริญงอกงามทั้งด้านวัฒนธรรมและภูมิธรรม (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1896-1897)

นอกจากการถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทองบูชาพระบรมธาตุแล้ว ยังมีการถวายสิ่งอื่น ๆ อีก เช่น สิ่งที่เป็นสัญลักษณ์, ปุชนิยวัตถุ, มงคลวัตถุและเครื่องรางของขลัง, เครื่องมือเครื่องใช้ และถนิมพิมพาภรณ์, ศิลปวัตถุ, โบราณวัตถุ และสิ่งของแปลกมหัศจรรย์ (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1897)

การคลี่คลายเปลี่ยนแปลงจุดมุ่งหมายของการบูชาพระบรมธาตุ มูลเหตุที่พุทธศาสนิกชนในภาคใต้บูชาพระบรมธาตุในระยะต่อ ๆ มา ได้คลี่คลายไปจากเดิมอย่างกว้างขวาง กล่าวคือ นอกจากจะเกิดแต่ศรัทธาอย่างบริสุทธิ์ที่จะให้เป็นพุทธบูชาแล้ว ยังมีเจตนาอื่น ๆ อันสืบเนื่องจากความเชื่อบางประการ ดังต่อไปนี้ คือ การนำสิ่งของมาบูชาพระบรมธาตุเพื่อเป็นพุทธบูชา และเชื่อว่าจะได้กุศลสูงส่ง ผลบุญอันนี้จะคลบันดาลให้ตนถึงชาติและภพใหม่ที่ดีกว่าและเป็นปัจจัยให้เกิดในยุคของพระศรีอริยเมตไตรย หรืออาจเป็นปัจจัยให้นิพพาน ในจิตสำนึกของคนส่วนมากมีว่าการสร้างกุศลโดยการบูชาพระบรมธาตุจะได้กุศลมากกว่านำไปถวายวัดอื่น ๆ ในเมื่อการบริจาคและสิ่งของที่บริจาค่นั้นมีลักษณะเดียวกัน (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1898)

การนำสิ่งของที่เป็นผลิตผลหรือผลิตภัณฑ์จากการประกอบอาชีพนั้น ๆ มาบูชาพระบรมธาตุ เพื่อให้ประสบความสำเร็จและก้าวหน้าในการประกอบอาชีพนั้นยิ่ง ๆ ขึ้นไป เช่น ช่างทองนำทองรูปพรรณมาบูชา ช่างถมนำเครื่องถมมาบูชา ช่างทอนำผ้าทอมายบูชา ช่างเหล็กช่างหล่อนำเครื่องเหล็กงานหล่อมายบูชา เป็นต้น แม้กระทั่งชาวนาชาวสวนก็นำเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาทำสวนขนาดพิเศษมาบูชา เช่น นำแกะเก็บข้าวขนาดใหญ่ มีด พร้า จอบ ขนาดใหญ่พิเศษมาบูชาและต้องไม่เป็นสิ่งที่ได้มาด้วยการประกอบอาชีพ และการบูชาตามข้อนี้มีไม่น้อยที่จำลองผลิตผลขึ้นบูชาแทน เช่น ชาวสวนทุเรียนทำผลทุเรียนจำลองมาบูชา เป็นต้น (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1898)

การมีเจตนาพิเศษที่ทำสิ่งนั้น ๆ ขึ้นมาอย่างสุดฝีมือเพื่อฝากฝีมือหรือที่เรียกกันว่า “หาวายมือ” คือถวายฝีมือนั่นเอง บูชาพระบรมธาตุสิ่งของประเภทที่นำมาบูชาในลักษณะนี้จะมีการประจงทำเป็นพิเศษหรือเป็นงานชิ้นเอกของผู้นั้น เช่น งานแกะสลักชิ้นเอก เครื่องถมชิ้นเอก สิ่งทอที่ประณีตและวิจิตรพิสดารกว่าชิ้นอื่นใด ในกรณีเช่นนี้มักเลือกวัสดุที่ดีเยี่ยมเท่าที่สามารถเลือกหาได้ (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1898)

การนำมาบูชาเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่บุคคลที่ตนเคารพบูชา เช่น อุทิศให้แก่บิดามารดา อุปีชฌาย์ อาจเป็นสิ่งของที่สรรซื้อมาเป็นพิเศษ จัดหาช่างผู้ชำนาญมาทำขึ้นเป็นพิเศษ หรือร่วมกันทำขึ้นหรือนำเอาเครื่องมือเครื่องใช้ที่เป็นสมบัติส่วนตัวของผู้ที่ล่วงลับไปนั้นเคจรักใคร่หวงแหนเป็นพิเศษมาบูชา เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ เช่น เครื่องประดับ เครื่องแต่งกาย ตำรา เป็นต้น (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1898)

การนำมาบูชาเพื่อเป็นการแก้บน กล่าวคือ บุคคลหรือคณะบุคคลนั้น ๆ ได้บนบานไว้ว่าให้พ้นเคราะห์กรรมหรือให้ประสบโชคลาภ แล้วจะนำหรือจัดหาสิ่งนั้นสิ่งนั้นมาถวาย ครั้นบรรลุผลตามที่บนบานไว้ก็จัดหาบูชาแก้บน สิ่งของที่นำมาบูชาพระบรมธาตุในกรณีนี้มีทั้งเป็นของสามัญ ของที่แปลกประหลาด เช่น กระจ่างขุมมะพร้าวรูปแบบประหลาด หรือสิ่งของที่มีขนาดโคเป็นพิเศษ ทั้งนี้ยอมแล้วแต่ว่าจะบนบานไว้อย่างไรก็ต้องจัดทำให้ตรงกับที่บนบานไว้ (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1898)

การนำมาบูชาด้วยเชื่อว่าถ้าเก็บไว้ในบ้านเรือนจะให้โทษแก่ผู้คนและทรัพย์สินสมบัติในครอบครัว มีสิ่งของจำนวนไม่น้อยที่ชาวบ้านจำเป็นต้องนำมาบูชาพระบรมธาตุด้วยเหตุที่เชื่อว่าสิ่งนั้น ๆ ไม่เป็นสิริมงคลแก่คน และอาจให้โทษนานาประการ เช่น ดำราศศักดิ์สิทธิ์ เครื่องรางของขลัง อาวุธที่มีประวัติการใช้ประหารบุคคลบางคน ของที่เชื่อว่าเป็นของที่ให้เฉพาะคนแล้วเจ้าของเดิมล้มหายตายจาก ของที่เคยเป็นสมบัติของสงฆ์มาก่อน หรือของที่ได้มาโดยไม่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1903)

นอกจากนี้ยังมีการบูชาพระบรมธาตุด้วยวิธีปฏิบัติบูชา เช่น การบูชาโดยการสละแรงงาน เช่น การปฏิสังขรณ์หรือบูรณะ การเดินทางไปนมัสการโดยเฉพาะและกระทำอย่างเป็นทางการ พิธีรีดอง, การบรรพชาหรืออุปสมบทบูชาพระบรมธาตุ, การที่บรรดานักแสดงพื้นเมืองกล่าวคำนมัสการก่อนการแสดง และประเพณีแห่ผ้าขึ้นธาตุ เป็นประเพณีที่พุทธศาสนิกชนจังหวัดนครศรีธรรมราช ร่วมมือร่วมใจกันบริจาคเงินทองค้ำกำลังศรัทธาไปซื้อผ้ามาเย็บต่อกันให้เป็นแถวยาว แล้วพากันแห่ผ้าดังกล่าวขึ้นไปพันโอบรอบฐานองค์พระบรมธาตุเจดีย์ ซึ่งกระทำสืบต่อกันมาช้านานเป็นประจำทุกปี (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1903)

คุณค่าของวัฒนธรรมการบูชาพระบรมธาตุก่อให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมทั้งในแง่จิตใจและวัฒนธรรม ดังนี้

วัฒนธรรมการบูชาพระบรมธาตุก่อให้เกิดพุทธศาสนิกชนทั้งมวลมีความศรัทธาอย่างบริสุทธิ์ใจต่อพระบรมธาตุเจดีย์ อันเป็นเสมือนตัวแทนของพระพุทธองค์ เมื่อต่างก็ผูกพันร่วมกันต่อสิ่งอันดีงามอันเดียวกัน ย่อมก่อให้เกิดผลแห่งสามัคคีธรรม หล่อหลอมให้สังคมมีความเป็นปึกแผ่น เกิดความมั่นคง และเกิดความสงบร่มเย็นแก่สังคม จนได้ชื่อว่าดินแดนนี้เป็นพุทธเกษตร (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1904)

วัฒนธรรมการบูชาพระบรมธาตุก่อให้เกิดพุทธศาสนิกชนมีจิตใจน้อมนำไปทางกุศลธรรม มีนิสัยใฝ่ในทางจาคะ มิกดเวทิตา มีจิตใจฝิ่งแน่นและมุ่งมั่นที่จะสร้างกุศล จึงทำให้เกิดคุณธรรมอื่นๆ อีกนานาประการ ที่สำคัญ ยิงขวดคือความสำนึกผูกพันที่จะต้องทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1904)

ความศรัทธาอันแรงกล้าที่จะใคร่มีใครได้วัตถุธรรมชั้นเลิศเป็นเครื่องบูชาพระบรมธาตุ ทำให้เกิดความเพียรพยายาม เกิดความกระตือรือร้น เกิดขันติธรรม และความคิดสร้างสรรค์ อันเป็นผลให้เกิดความเจริญก้าวหน้าทางด้านศิลปะ การพัฒนาฝีมือ พัฒนเอาชีพ และชีวิตความเป็นอยู่ให้ดียิ่งขึ้น (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1904)

วัฒนธรรมการบูชาพระบรมธาตุเป็นเหตุให้เกิดการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมขึ้น โดยปริยาย จนวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหารกลายเป็นพิพิธภัณฑสถานวัฒนธรรมพื้นบ้าน เป็นแหล่งที่ให้ความรู้ความเข้าใจวิถีการดำเนินชีวิตของชาวภาคใต้นับแต่อดีต และสืบเนื่องมาตามลำดับจนสถานที่แห่งนี้เป็นแหล่งความรู้ที่หาค่าไม่ได้ (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1904)

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับดอกไม้เงินดอกไม้ทองในพุทธศาสนา

เอกสารงานและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับดอกไม้เงินดอกไม้ทอง

ในปี พ.ศ.2534 แฉ่งน้อย ปัญจพรรค์ ได้จัดทำหนังสือเรื่องเงินในประเทศไทย ผลงานชิ้นนี้มีส่วนที่กล่าวถึงดอกไม้เงินดอกไม้ทอง ตรงส่วนที่กล่าวถึงวัตถุทางศาสนาและสิ่งมงคลต่าง ๆ ว่า ตั้งแต่ไทยเริ่มรับอิทธิพลจากอินเดีย และพุทธศาสนาเริ่มเข้ามาแพร่หลายในดินแดนสุวรรณภูมินี้ ไทยก็รับอิทธิพลทางศิลปะจากอินเดียควบคู่กันไปด้วย ศิลปวัตถุอย่างแรก ๆ ที่ไทยรับมาจากอินเดียก็หนีไม่พ้นพุทธศิลปะ ดังหลักฐานที่ปรากฏมาแล้วว่าเรามีพระพุทธรูปเงินแผ่นเงินสลักรูปพระมาตั้งแต่ทวารวดี เป็นธรรมดาที่คนเราจะต้องประดิษฐ์รูปเคารพด้วยสิ่งที่มีราคาจนกระทั่งปัจจุบัน เราจึงพบพระพุทธรูปทองและเงินมากมายในชุมชนชาวพุทธ พระพุทธรูปที่ประชาชนนำไปบูชาพระธาตุในวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศไทยเป็นสิ่งยืนยันคตินิยมนี้ได้เป็นอย่างดี นอกจากพระพุทธรูปขนาดต่าง ๆ แล้ว สิ่งของเครื่องใช้มีราคาพวกเครื่องเงินยังถูกนำมาใช้ทางศาสนาหรือเกี่ยวข้องกับศาสนาอีกมากมาย ไม่ว่าจะเป็นวัตถุมงคลต่าง ๆ เครื่องใช้ของสงฆ์ สิ่งของที่คนธรรมดาใช้ถวายพระหรือใช้ในพิธีกรรมทางศาสนาต่าง ๆ เครื่องพุทธบูชาเกิดขึ้นเพราะศรัทธาต่อศาสนาของพุทธศาสนิกชนนั้นลึกซึ้งสุดหยั่ง บางคนบริจาคทรัพย์สินบรรลามีในชีวิตถวายวัดทั้งหมด บางคนสร้างวัดทั้งวัด บางคนบวชเพื่อให้ชีวิตสมบูรณ์ขึ้น แม้ในท้องถิ่นที่ยากจนบ้านเรือนราษฎรทั้งหมู่บ้านเป็นกระท่อมหรือไม้โกโรโกโส แต่ก็มีโบสถ์วิหารอย่างสง่างามอร่ามเรืองจับตาจับใจของผู้ผ่านอย่างน่าฉงน แม้แต่ในชีวิตประจำวันผู้เฒ่าผู้แก่บางคนทำบุญใส่บาตรตลอดชีวิตแทบไม่มีวันเว้น บางคนใส่ทุกวันพระ บางคนไปถือศีลฟังธรรมที่วัดเป็นประจำทุกวันพระ เรียกได้ว่าไม่มีพุทธศาสนิกชนคนใดไม่เคยทำบุญเลยแม้แต่คนเดียว สิ่งของที่นำไปทำบุญนั้นต้องเลือกอย่างดีที่สุด มีราคาที่สุด สวยที่สุดเท่าที่ตนจะหามาได้ ในแต่ละท้องถิ่นอาจมีพิธีการประเพณี ตลอดจนความเชื่อและความนิยมในการทำบุญแตกต่างกันไป แต่ศรัทธาอัน

เหนียวแน่นคือพระรัตนตรัยคือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อันเป็นตัวแทนเป็นหลักคำสอน และเป็นผู้สืบทอดศาสนานั้น สืบรากฝักหน่ออยู่ในจิตใจผู้คนไม่เสื่อมสลาย แม้เกิดมิจฉาชีพในศาสนาอย่างไร ศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่หนักแน่นอย่างไรก็ยังคงอยู่อย่างนั้น ศรัทธาเหล่านี้ พิสูจน์ได้ตามศาสนสถานทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นวัดวาอาราม รอยพระพุทธบาท พระบรมธาตุคามที่ต่าง ๆ พุทธศาสนิกชนแสดงออกซึ่งศรัทธาต่อศาสนาทั้งด้วย กาย วาจา ใจ และด้วยวัตถุสิ่งของ (แน่งน้อย ปัญงพรรค์ 2534 : 13-47)

การบูชาพระบรมธาตุหรือพระธาตุใด ๆ ก็เป็นการแสดงออกถึงความเคารพศรัทธาที่เรามีต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเช่นเดียวกับที่เรากราบไหว้บูชาตัวแทนอื่น ๆ ของพระองค์ เช่น รอยพระพุทธบาทหรือพระพุทธรูป เมื่อเรากราบไหว้บูชาพระพุทธรูป พระพุทธบาท หรือรูปเคารพอื่น ๆ เราอาจมีเพียงดอกไม้รูปเทียนบูชา เมื่อเรากราบไหว้พระสงฆ์ นอกจากดอกไม้รูปเทียนแล้ว เราอาจมีวัตถุปัจจัยต่าง ๆ เป็นสังฆบูชาวัตถุปัจจัยเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงสมณเพศ หรือการทำนุบำรุงวัดวาอารามต่าง ๆ ถือเป็นการจรโลงศาสนา แต่เมื่อเรากราบไหว้บูชาพระธาตุนั้น นอกจากพุทธบูชาทั่วไปพวกดอกไม้รูปเทียนแล้ว คนจำนวนมากไม่น้อยยังมีเครื่องบูชาที่ดูไปแล้วมิได้เป็นประโยชน์ต่อองค์พระธาตุแต่อย่างใดเลย แต่เครื่องบูชาเหล่านั้น กลับกลายเป็นวัตถุแห่งศรัทธาอันหาค่ามิได้ที่มนุษย์เรานำมามอบต่อสิ่งที่เราเคารพบูชาสูงสุด การบูชาพระธาตุนั้น มีทั้งการบูชาแต่เพียงในใจด้วยการปฏิบัติบูชา หรือด้วยการถวายของมีราคา และการถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทอง ก็เป็นการถวายของมีราคาและการถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทองก็เป็นการถวายของเพื่อบูชาพระบรมธาตุคล้ายเช่นกัน และในผลงานเล่มนี้ยังมีรูปภาพดอกไม้เงินดอกไม้ทองมาประกอบอีกมากมาย (แน่งน้อย ปัญงพรรค์ 2534 : 52-71)

ในปี พ.ศ. 2529 สถาบันทักษิณคดีศึกษา ได้จัดทำสารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ และมีเรื่องดอกไม้ทองเงินรวมอยู่ด้วย ซึ่งหนังสือเล่มนี้กล่าวถึงความหมายของดอกไม้เงินดอกไม้ทองไว้ว่า (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1136)

ดอกไม้ทองเงินดอกไม้ทอง หรือต้นไม้เงินต้นไม้ทอง เป็นสิ่งประคิษุ์สำคัญและมีค่า ทำด้วยเงิน ทอง หรือเงินผสม หรือทองผสม เพื่อใช้เป็นเครื่องราชบรรณาการของบรรดาประเทศราชที่จะต้องส่งไปถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม หรือทำขึ้นเพื่อถวายบูชาพระบรมธาตุเจดีย์ นครศรีธรรมราช

ในส่วนของดอกไม้ทองเงินที่บูชาพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชนั้น การประคิษุ์ดอกไม้ทองเงินมีคติในการทำต่างจากเครื่องบรรณาการ และทำต่อเนื่องกันมาจนปัจจุบันนี้ก็คือ เพื่อนำไปถวายเป็นพุทธบูชาแด่องค์พระบรมธาตุ และในปัจจุบันนี้ยังคงมีอยู่และจัดตั้งแสดงไว้ในพิพิธภัณฑวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร มีขนาดใหญ่ไม่น้อยเกือบ 200 ต้น ซึ่งนับได้ว่ามีมากที่สุด

อีกแห่งหนึ่งในประเทศไทยก็ว่าได้ รูปแบบดอกไม้ทองเงินนั้น ได้แก่ ดันโพธิ์ บัว หมายเงิน หมายทอง สับประคด เสาธง (ส่วนยอดเป็นไม้ใบและดอก) และต้นไม้อื่น ๆ อีกมาก (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1139)

นอกจากนั้นพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีได้ถวายดอกไม้ทองเงินขนาดเล็กสูงประมาณ 16 เซนติเมตร เป็นพุทธบูชาแด่องค์พระบรมธาตุเจดีย์เป็นประจำทุกปี และทำเป็นรูปแบบเดียวกัน ปัจจุบันมีถึง 141 ต้น

ยังมีดอกไม้ทองเงินอีกเป็นจำนวนมาก ที่พระภิกษุและชาวบ้านประดิษฐ์ถวายจากหลาย จังหวัดภาคใต้ และบางครั้งก็มีการจารึกอักษรบอกเรื่องราวไว้ด้วย เช่น (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1139)

ประดิษฐ์เป็นดันโพธิ์ มีจารึกบอกไว้ว่า “พระยอด เป็นประธาน พร้อมด้วยญาติโยม ได้รวบรวมกันทำขึ้นที่วัดโรง ตำบลโรง อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เมื่อ พ.ศ. 2475 ปีออก จัตวาศก รวมเป็นเงินทอง 439 บาท”

ดันโพธิ์เงินโพธิ์ทองนี้ นับได้ว่าเป็นต้นไม้ที่ได้รับการเคารพบูชาจากประชาชนเป็นอย่างมากและประดิษฐานอยู่ภายในตู้และมีแผ่นกระจกปิดทั้ง 4 ด้าน มีผู้บริจาคเงินโดยใส่ทาง ช่องว่างต่าง ๆ ในปีหนึ่ง ๆ นั้นมีจำนวนมาก

ดอกไม้ทองเงินอยู่บนยอดเสาแรกสุดประดิษฐานเป็นเขาลูกโคด มีต้นไม้และวัชพืช งอกปกคลุมด้านหน้าเป็นเสาธง ยอดเป็นรูปหงส์ตั้งตระหง่านบนยอดสูงสุด ทำเป็นศาลาพักร้อน ทางด้านซ้ายเป็นต้นไม้เงินใหญ่ ส่วนด้านขวามือเป็นต้นไม้ทองขนาดเล็ก มีจารึกบอกเรื่องราวไว้ว่า (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1139)

รัชตะบรรพตพร้อมด้วยสุริยชะตะรุทชะชาติดังนี้

พระอุปัชฌาย์สุขพร้อมด้วยอุบาสิกอุบาสิกา

วัดบางทองคำ อำเภอปากพนัง มีธสาทะจิตร

สร้างขึ้นถวายแด่องค์พระบรมธาตุ

ขอผลานิสงส์นี้ จงยทิฐุธรรมสัมปราชภัทตะปะโยชน์

และปรมัตตะปะโยชน์ให้สำเร็จแก่ข้าพเจ้าทั้งหลายด้วยเทอญ

วันที่ 1 ธันวาคม พระพุทธศักราช 2473

ต้นไม้เงินดอกเป็นทองประดิษฐานบนฐานกลม มีจารึกกล่าวไว้ดังนี้ “พระอริการจัน วัดเสาชิงช้า อำเภอบางกอก พร้อมด้วยอุบาสกอุบาสิกาสร้างต้นไม้ทองเงินคูนี้นำสักการบูชาแก่พระบรมสารีริกธาตุ ขอถวายพระราชกุศลแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสาตราณะทั่วไป” (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1139)

ต้นไม้เงินขนาดใหญ่ประดิษฐานบนฐานจตุรัส ต้นไม้เงินทองต้นนี้เป็นต้นเดียวที่มีการจารึกบนฐานสี่เหลี่ยมทั้ง 4 ด้าน ดังข้อความต่อไปนี้ (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1139-1140)

(ด้านที่ 1)

พระครูชูเจ้าอาวาสวัดควนนิมิตร
พระอริการโต เจ้าอาวาสวัดไชยช่วย
พระเจ้าอริการพุ่ม เจ้าอาวาสวัดท่าแค
เป็นประธาน จัดการรวมเงินพร้อมด้วย

(ด้านที่ 2)

คณะอุบาสกอุบาสิกา วัดท่าแคได้
มีจิตศรัทธา เป็นเอกฉันทร่วมกัน
สละทรัพย์ ออกตีดัน โป้เงินและทอง
นี้มีคณะอื่น ๆ มาสมทบบ้าง

(ด้านที่ 3)

นายขงสุทธาภิรมย์ ภรรยานางขุน อยู่หมู่ที่ 7
ตำบลท่าแค อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง
พร้อมด้วยญาติสละทรัพย์ทำต้นไม้ทอง เมื่อ
ปีมะโรง พ.ศ. 2483 คือ

(ด้านที่ 4)

มีจำนวนเงินรวมได้ 171 เหรียญ
กับเงินบาท 40 บาท มีกำหนดมาบูชา
วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2484

ต้นไม้จำนวน 4 ต้น ที่กล่าวมาแล้วได้บังชี้ว่าวัตถุประสงค์ในการทำดอกไม้ทองเงินนั้น เพื่อถวายสักการะแด่องค์พระบรมธาตุเจดีย์ และมีการร่วมกลุ่มกันระหว่างพระภิกษุและอุบาสกอุบาสิกา ในการบริจาคทรัพย์ในการประดิษฐ์อีกด้วย

นอกจากนี้ยังมีบรรดาคอกไม้ทองเงินอีกหลายต้นที่มีการประดิษฐ์ในนามของบุคคลหรือครอบครัวและจัดถวายแด่องค์พระบรมธาตุเจดีย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคอกไม้ทองเงินของท่านกลาง สกุล ณ นคร ได้ประดิษฐ์ต้นไม้ แต่มีคอกทำด้วยแหวนประดับด้วยอัญมณีซึ่งแปลกและสวยงาม (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1140)

คอกไม้ทองเงินนี้ นับได้ว่าเป็นสิ่งประดิษฐ์ที่มีคุณค่าในการศึกษาถึงเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างรัฐต่าง ๆ ของไทยในอดีต ซึ่งปัจจุบันอยู่ในการปกครองของประเทศสหพันธรัฐมาเลเซีย ได้แก่ กลันตัน ตรังกานู เปอร์ลิส เคดาห์ เประ ปาหัง ได้จัดประดิษฐ์คอกไม้ทองเงินถวายแด่พระเจ้ากรุงสยามมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 แล้วก็เลิกไป อย่างไรก็ตามคติในการประดิษฐ์คอกไม้ทองเงินในสมัยต่อมาได้แปรเปลี่ยนไป คือ แทนที่จะเป็นการถวายเพื่อเป็นเครื่องบรรณาการแสดงความจงรักภักดีก็กลายเป็นการถวายแด่องค์พระบรมธาตุเจดีย์เพื่อเป็นพุทธบูชาซึ่งสืบทอดกันมาจนทุกวันนี้ (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1140)

ในปี พ.ศ. 2529 สถาบันทักษิณคดีศึกษา ได้จัดทำสารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้และมีเรื่องต้นหมากเงินหมากทองรวมอยู่ด้วย ได้กล่าวไว้ดังนี้ ต้นหมากเงินหมากทองเป็นเครื่องสักการะอีกรูปแบบหนึ่ง ที่ประชาชนนำไปบูชาแด่องค์พระบรมธาตุเจดีย์ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช เช่นเดียวกับต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองและเครื่องสักการะอื่น ๆ ในปัจจุบัน ต้นหมากเงินหมากทองนี้ได้รับการเก็บรักษาและจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑ์วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหารนครศรีธรรมราช

รูปแบบและลักษณะต้นหมากเงินหมากทองมีความสูง 205 เซนติเมตร ลำต้นส่วนโคนผายออก ส่วนลำต้นทำเป็นปล้อง ๆ ถัดไปเป็นส่วนของทะเลาะผลหมาก ซึ่งมีทั้งผลหมากเงินและหมากทองอยู่ 2 ทะเลาะ มีทั้งผลที่โตเต็มที่และยังเล็กอยู่ สำหรับผลหมากที่ทำด้วยทองนั้นเหลือเพียง 2 ผลเท่านั้น เพราะได้ถูกคนร้ายขโมยเมื่อปี พ.ศ. 2525 ใกล้เคียงทะเลาะหมากเป็นกาบอยู่ 2 กาบ ถัดไปเป็นส่วนใบและยอดซึ่งมีอยู่ 8 ใบด้วยกัน มีลักษณะการประดิษฐ์ที่อ่อนช้อยมาก บริเวณโคนต้นหมากเถาพลุที่งอกเลื้อยไปตามต้นหมากจนเกือบถึงบริเวณทะเลาะหมาก ใกล้ ๆ เถาพลุเป็นบันไดไม้ไผ่จำลอง ซึ่งมีคนกำลังปีนเพื่อเก็บผลหมากและมีตะกร้าไม้ไผ่แขวนอยู่ใกล้กัน นอกจากนั้นยังมีเรือพายขนาดยาว 55 เซนติเมตร กว้าง 11 เซนติเมตร คอนท้ายของเรือมีคนพายเรืออยู่ 1 คน (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1182)

ประวัติความเป็นมา การประดิษฐ์ต้นหมากเงินหมากทองนี้ยังไม่อาจที่จะกล่าวได้อย่างแน่ชัดว่าเริ่มต้นประดิษฐ์กันมาตั้งแต่สมัยใด แต่เข้าใจว่าคงมีวิวัฒนาการมาจากการประดิษฐ์ต้นไม้เงินต้นไม้ทอง ทั้งนี้เพื่อนำไปบูชาพระบรมธาตุเช่นกัน (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1182)

เฉพาะการประดิษฐ์ต้นหมากเงินหมากทองที่ปรากฏอยู่นี้ ได้เริ่มขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2477 โดยมีชาวบ้านในเขตอำเภอท่าดี อำเภอลานสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช ได้ร่วมกันบริจาคทรัพย์สินเงินทองมากมาย มีพระครูสุนทรดิษฐคุณีเป็นหัวหน้าฝ่ายสงฆ์ นายครั้ง ตลิวจิตร ผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้าฝ่ายฆราวาส ร่วมกันเป็นประธานในการรวบรวมบรรดาทรัพย์สินทั้งหมดที่ได้รับนั้นมาประดิษฐ์เป็นต้นหมากเงินหมากทอง สาเหตุที่สำคัญในการเลือกประดิษฐ์ต้นหมากเงินหมากทอง เพราะในเขตตำบลท่าดีและใกล้เคียงมีบรรดาชาวสวนมากมายนิยมปลูกหมากพลู และสามารถผลิตได้ปีหนึ่งๆ เป็นปริมาณสูง พวกเขาจึงได้นำผลผลิตดังกล่าวส่งไปจำหน่ายยังอำเภอเมืองนครศรีธรรมราชและอำเภอใกล้เคียง ทำให้รายได้และเศรษฐกิจของชาวบ้านแถบนั้นค่อนข้างดีด้วยเหตุนี้เองชาวบ้านจึงถือว่าหมาก พลู เป็นพืชหลักที่มีบุญคุณต่อพวกเขา (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1182-1183)

บรรดาทรัพย์สินเงินทองที่ได้รับบริจาคเป็นทองและเงินในครั้งนั้น คิดเป็นทองหนัก 34 บาท 1 สลึง และเงิน 3 กิโลกรัม คิดเทียบเป็นค่าของเงินตราในเวลานั้นได้ 4,256.50 บาท ทองและเงินนั้นได้ถูกหลอมและดัดแปลงเป็นแผ่นทองแผ่นเงินรูปแบบและขนาดต่างๆ กัน เพื่อนำไปประดิษฐ์ส่วนประกอบของต้นหมาก พลู เรือ และบันได (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1183)

อย่างไรก็ตามเมื่อประดิษฐ์ต้นหมากเงินหมากทองสำเร็จลง ก็ยังไม่ได้นำไปบูชาต่อองค์พระบรมธาตุเจดีย์ทันที ประจวบกับรัฐบาลในสมัยจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ได้ออกระเบียบห้ามชาวไทยกินหมาก - พลู เพราะมีการบ้วนน้ำหมากไม่เลือกที่ ก่อให้เกิดความสกปรกตามสถานที่สาธารณะต่างๆ นอกจากนั้นยังทำให้ทำลายบรรดาต้นหมากกันอีกด้วย ซึ่งครั้งนั้นก่อให้เกิดความไม่พอใจแก่ชาวบ้านที่กินหมาก พลู อยู่ด้วยเหมือนกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวลานสกาที่นิยมปลูกหมาก พลู รวมทั้งกินหมากพลูเป็นกิจวัตร และทำให้เศรษฐกิจของชาวสวนที่ค่อนข้างมั่งคั่งกลับลดน้อยลงไป ต่อมาเมื่อระเบียบนี้ได้หมดความสำคัญและไม่กวดขันเช่นครั้งก่อน จึงทำให้ชาวบ้านที่กินหมาก พลู เดิมนั้นพากันดีใจ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2491 ชาวบ้านตำบลท่าดีจึงได้ทำการแห่ต้นหมากเงินหมากทองนำไปถวายต่อองค์พระบรมธาตุเจดีย์ ซึ่งปีนั้นราคาเงินทองทั้งหมดที่ใช้ทำมีค่าถึง 31,100 บาท และในปัจจุบันนี้หากดีราคากันเป็นค่าของเงินแล้วสูงถึงหลายแสนบาท (สถาบันทักษิณคดีศึกษา 2529 : 1183)